

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

“ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİTOR XİDMƏTİNİN
MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Xəlilov Əhilman Sərdar oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **2021-ci il**

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİTOR XİDMƏTİNİN
MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı : 060402 – Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 424

Magistrant:

Xəlilov Əhilman Sərdar oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Hacıyev Hafiz Əhməd oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən, Xəlilov Əhilman Sərdar oğlu and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AUDİTOR XİDMƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Tədqiqat auditorun təsdiqlənmiş sənədlərə əsasən peşə bacarığı olmalıdır. Bu səbəbdən auditor fəaliyyətinin təşkil edilməsi, onun təkmilləşdirilməsi böyük aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədinə - sahibkarlıq fəaliyyətində audit, auditori üçün konseptual əsasların tədqiqi, mövcud vəziyyəti təhlil etmək və gələcək inkişafa doğru addımlar aiddir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycanın və xarici ölkələrin tanınmış iqtisadçı alimlərinin əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işi xarici və yerli alim, mütəxəssislərin nəzəri və praktiki araşdırmaları, qanunvericilik və normativ hüquqi bazaya əsaslanır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycanda auditor xidmətinin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri mövzusunda xüsusi araşdırmaya ehtiyac var.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyətinə son 10 ildə Azərbaycanda qəbul edilmiş dövlət proqramları, Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası audit bazarının inkişafında xidmətin təşkili, kadrların inkişafı üçün nəzərdə tutulan peşəkar tədbirlərin təkmilləşdirilməsi aiddir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat, bank, sığorta, kənd təsərrüfatı, istehsal kimi xidmət sahələrində istifadə olunma bilər.

Açar sözlər: Auditor, xidmət, tənzimləmə, sistem, qanun

CURRENT STATE DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE AUDIT SERVICE IN AZERBAIJAN REPUBLIC

SUMMARY

The actuality of the subject: The research auditor must have professional skills based on approved documents. For this reason, the organization of auditing and its improvement is very important.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is to audit the business activity, to study the conceptual basis for the audit, to analyze the current situation and the steps towards future development.

Used research methods: Decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan, decisions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, works of well-known economists of Azerbaijan and foreign countries, laws "On Auditor Service" and "Accounting", regulations "On the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan".

The information base of the research: The research is based on the theoretical and practical research of foreign and local scientists, specialists, legislation and regulations.

Restrictions of research: There is a need for special research on the current state and development prospects of the audit service in Azerbaijan.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty and practical significance of the research includes the state programs adopted in Azerbaijan for the last 10 years, the organization of services in development of the audit market of the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan, improvement of professional measures for personnel development.

Scientific-practical significance of results: Can be used in research, banking, insurance, agriculture, manufacturing and other services.

Keywords: Auditor, service, regulation, system, law

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

SSRİ – Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı

BAS – Beynəlxalq Audit Standartları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AUDİTOR XİDMƏTİNİN VƏZİFƏLƏRİ VƏ İSLAHATLARIN ZƏRURİLİYİ.....	11
1.1. Auditor fəaliyyətinin nəzəri və metodoloji əsasları.....	11
1.2. Auditor xidmətinin mahiyyəti, əhəmiyyəti, təsnifatı və maliyyə hesabatının istifadəçiləri üçün onun zəruriliyi.....	16
1.3. Ölkədə auditor xidmətinin göstərilməsinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi.....	21
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİN TƏHLİLİ.....	26
2.1. Ölkədə auditor xidmətinin formalaşması mərhələləri.....	26
2.2. Ölkədə auditor xidməti bazarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi....	35
2.3. Azərbaycanda auditor xidmətinin inkişafına mane olan problemlər.....	53
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	56
3.1. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və hesabatlıqda şəffaflığın artırılmasında auditor xidmətinin yeni dövrün çağırışları ilə uzlaşdırılması və auditin statusunun qanunvericiliklə yüksəldilməsi.....	56
3.2. Auditor xidməti bazarının əhatə dairəsinin və göstərilən əlaqəli xidmətlərin genişləndirilməsi.....	59
3.3. Auditin keyfiyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi yolları.....	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	77
Şəkillərin siyahısı.....	81
Cədvəllərin siyahısı.....	81
Sxemlərin siyahısı.....	81
Qrafiklərin siyahısı.....	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycanda müstəqil auditor xidməti bazar iqtisadiyyatına keçidlə formalaşmağa başlamışdır. Auditor xidmətin formalaşma prosesi maliyyə və uçot sisteminə dövlətin və özəl sektorun qarşılıqlı maraqları təşkil edir. Dünya təcrübəsinə əsasən iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarla yanaşı dövlətin əmlaka dair maraqlarının təminatı müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət prosesi auditorların azad fəaliyyətinə zəmin yaradır. Audit iqtisadi-hüquqi nəzarətin ən yüksək pilləsidir. Auditin qarşısında duran öhdəlik yeni yaradılmış iqtisadi münasibətləri təhlükələrdən qorumaq, iqtisadiyyatda baş verən hüquq pozuntularına mane olmaq və ictimai hüquq şüurunu yüksəltməkdir. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya və qanuni əmlak maraqlarının qorunmaq məqsədi ilə zəruri informasiya əldə etmək auditin vəzifələrindən biridir. Auditin təşkili muhasibat hesabatının müstəqil şəkildə yoxlanılmasını və digər auditor xidmətlərin göstərilməsi sahibkarlıq fəaliyyətini əks etdirir. Auditor xidmətin hüquqi tənzimlənməsi prosesi qeydiyyat, sənədləşdirmə vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Bir çox təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdə qanuni aktların hazırlanması, maliyyə pozuntularına qarşı olan nəzarət auditin əsas öhdəliklərindəndir. Auditorun təsdiqlənmiş sənədlərə əsasən peşə bacarığı olmalıdır. Bu səbəbdən auditor fəaliyyətinin təşkil edilməsi, onun təkmilləşdirilməsi böyük aktuallıq kəsb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Gəlinən nəticələr auditin proqramının, muhasibat uçotu və hesabatlarının tərtibatında, auditin təşkilinin təkmilləşdirilməsində, həmçinin “Maliyyə biznesi”, “Biznesin idarə edilməsi”, “Audit” in tədrisi prosesi zamanı istifadə edilə bilər. Auditin təşkil edilməsi və icrası ilə bağlı praktiki məsələlərin nəzəri aspektdən əsaslandırılması və həll edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi auditor fəaliyyətinin inkişafı sahəsində mövcud vəziyyətinin təhlilinin nəzəri əhəmiyyətini öyrənmək, onun həqiqi vəziyyətini təhlil edərək, inkişaf etdirilməsi yönündə təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır. Bunun üçün aşağıdakı ardıcılığa əməl etmək lazımdır:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü olan auditin mahiyyəti
- auditin təşkilinin konseptual əsaslarını tədqiq etmək
- auditor xidmətinin inkişafı sahəsində mövcud vəziyyəti araşdırmaq və qiymətləndirmək
- müəssisənin auditor yoxlamasının nəticələrini dəyərləndirmək
- audit təşkilatının təkmilləşdirilməsi üçün təklif və tövsiyələrin verilməsi

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Audit xidmətinin tədqiqat obyektı kimi vəzifələri və audit xidmətinin inkişafı sahəsində mövcud vəziyyətin islahatı və təhlili. Tədqiqatın mövzusu audit təşkilatının təkmilləşdirilməsi məsələlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqat metodları: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərar və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycanın və xarici ölkələrin tanınmış iqtisadçıların işləri, "Auditor xidməti" və "Mühasibat uçotu" qanunları, "haqqında Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası " haqqında əsasnamədən ibarətdir. Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisə və başqa üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları iqtisadiyyat və nəzarət sahəsindəki ümumi metod və yanaşmalara, beynəlxalq təcrübələrin nəticələrinə, xarici və yerli alimlərin, mütəxəssislərin nəzəri və praktik tədqiqatlarına, qanunvericilik və qaydalara əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi İqtisadiyyat və Sənaye nazirliklərinin, Maliyyə Nazirliyinin və Vergilər Nazirliyinin materiallarını, auditor firmalarının yoxlamasının nəticələrini, iqtisadi təşkilatların mühasibat və hesabat sənədlərini, beynəlxalq və milli materialları tənzimləyir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, Azərbaycan Respublikası Hesablama Məhkəməsinin materialları, Daxili Auditorlar İnstitutunun "Audit-Azərbaycan" şöbəsi, hesabatlar, bir çox nazirliklərin, müəssisə və təşkilatların bülletenləri və s. təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycanda auditor xidmətinin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri mövzusunda xüsusi araşdırmaya ehtiyac var.

Məhz bu mövzuda aparılan tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti xidmət müəssisələrində tətbiqi sistemi dərk etməyə və səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Dissertasiyada təqdim edilən nəzəri müddəalar aparılan elmi araşdırmalarda və auditor xidmətin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli zamanı istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyinə aşağıdakılar aiddir:

1. Son 10 ildə Azərbaycanda qəbul edilmiş dövlət proqramlarında və bir sıra konseptual sənədlərdə audit xidmətinin inkişafının əhəmiyyəti əsaslandırıldı.

2. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası audit bazarının inkişafında xidmətin təşkili və tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri tədbirləri həyata keçirir. Bütün bunlara baxmayaraq, milli audit sisteminin inkişafına ehtiyac yüksək olaraq qalır.

3. Auditin cəmiyyətdəki imicinin yaxşılaşdırılması üçün təhsil tədbirləri, milli audit kadrlarının bilik səviyyəsinin və peşəkarlığının artırılması tədbirləri daxil olmaqla, auditi beynəlxalq standartlara və tələblərə uyğun təşkil etmək üçün daha geniş tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.

Nəticələrin aid ola biləcəyi sahələri: Tədqiqat işinin aid olacağı sahələr aşağıdakı kimi sıralanmışdır:

1) xidmət sektoru (maliyyə və bank xidmətləri); rabitə xidmətləri (rabitə və nəqliyyat); texnoloji xidmətlər (məlumat və kompüter); istehlak xidmətləri (istirahət turizminin inkişafı da daxil olmaqla otel və turizm biznesi);

2) istehsal sahəsi (tekstil sənayesi məhsulları; qida məhsulları (bitki və heyvan yağı, şəkər); tikinti materialları istehsalı; ekoloji məhsulların kənd təsərrüfatı istehsalı (bostan, erkən meyvə və tərəvəz, üzüm, çay, tütün).

I FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AUDİTOR XİDMƏTİNİN VƏZİFƏLƏRİ VƏ İSLAHLARIN ZƏRURİLİYİ

1.1. Auditor fəaliyyətinin nəzəri və metodoloji əsasları

Audit, müstəqil maliyyə nəzarətinin metod və üsullarının funksional bir elmidir. Mühasibat (maliyyə və menecment), mühasibat və hesabat məlumatlarına əsasən iqtisadi fəaliyyətin təhlili, əməliyyat formaları (planların tənzimlənməsi, koordinasiyası və monitorinqi), maliyyə nəzarəti, o cümlədən müxtəlif formaları ilə əlaqəlidir. Audit, digər maliyyə komponentləri ilə birlikdə müstəqil maliyyə nəzarəti kimi maliyyə nəzarəti sisteminə daxil edilir: Buraya milli maliyyə nəzarəti, büdcə və maliyyə nəzarəti, departament maliyyə nəzarəti və ictimai nəzarət daxildir.

Audit bir elm kimi müstəqil maliyyə nəzarətinin metodları və üsulları haqqında bir məlumat sistemidir. Audit təcrübə kimi mühasibat uçotunun müstəqil maliyyə nəzarəti və mühasibat (maliyyə) hesabatlarının qiymətləndirilməsinə gedən idarəetmə fəaliyyətinin bir növüdür. Nəticə etibarilə, auditin əsas mahiyyətini təyin edən müstəqillik prinsipidir, bununla da digər nəzarət növlərindən fərqlənir və müstəqil elmi (və təhsil) bir intizam və təcrübədir.

Yoxlamanın mövzusu, istifadəçilərə bu hesabatların istifadəçiləri tərəfindən qərarlar qəbul etmək üçün yoxlanılan qurumun mühasibat (maliyyə) hesabatlarından etibarlı məlumatlar vermək üçün sosial zəruri fəaliyyət növlərindən biri olan əsas idarəetmə funksiyalarından biridir. iqtisadi agentlər və istifadəçilər arasında geribildirim təmin edilir. (Abbasov İ.M: 2007. s. 28.)

Yoxlamanın məqsədi təşkilatların mühasibat (maliyyə) hesabatları və təşkilatların son istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin əks olunmasıdır. Bu cür hesabat yoxlamanın ən vacib obyektidir, lakin yoxlanılan qurumların iqtisadi fəaliyyətini öyrənərkən auditori məhdudlaşdırma bilməz.

Maliyyə auditori nəzarəti, ictimai statusu, hüquqları, vəzifələri və vəzifələri qanunvericilik aktları ilə ciddi şəkildə tənzimlənən nəzarət subyektləri (audit təşkilatları və ayrı-ayrı auditorlar) tərəfindən həyata keçirilir.

Tədqiqata ümumi yanaşma kimi audit metodu, digər elmlərdə olduğu kimi, dialektikaya əsaslanır. Əsas xüsusiyyətləri analizin və sintezin birliyi, auditin

metodologiyası və metodologiyasını müəyyənləşdirən göstəricilərin əlaqələrindəki, inkişafındakı və s. auditin bir elm kimi metodologiyası həm müəyyən fəaliyyət növlərinin məzmunu və ardıcılığı, həm də faktiki olaraq həyata keçirilmiş fəaliyyətlərin təsvirləri qeyd olunduğu reseptlər və normalar şəklində olur. Audit texnikası bir sıra xüsusi texnika, yəni. mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılıq dərəcəsi barədə rəyi əsaslandırmaq üçün istifadə olunan xüsusi prosedurlar, hesablamalar, riyazi modellər, müqayisələr mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığını təsdiqləmək üçün auditor rəyini ehtiva edən əğlabatan nəticələr çıxarmaq üçün kifayət qədər dəlil əldə etmək lazımdır.

Audit sübutu maddi prosedurlar və daxili nəzarət testlərindən əldə edilir.

Müvafiq söylərdən fərqli olaraq, ayrı-ayrı elementlərin, maliyyə hesabatlarının tərkib hissələrinin və ya mühasibat uçotunun tədqiqi, tədqiqi və öyrənilməsi auditin aparılması metodologiyası kimi müəyyən edilə bilər. Həmçinin maliyyə hesabatlarının həqiqi auditini ətraf mühit, idarəetmə (istehsal), texniki, kadr audit, kadr audit, fəaliyyət audit, əqli mülkiyyət audit və s. Kimi "audit" növlərindən ayırmaq lazımdır. (Abbasov S.A: 2007. s. 36-37.)

Audit - təşkilatların mühasibat (maliyyə) hesabatlarının və mühasibat uçotunun müstəqil nəzarətidir.

Yoxlamanın məqsədi yoxlanılan müəssisələrin maliyyə hesabatlarının etibarlılığı barədə fikir bildirməkdir. Etibarlılıq, bu hesabatların istifadəçisinə, məlumatlarına əsaslanaraq, yoxlanılan qurumların iqtisadi fəaliyyətinin nəticələri, maliyyə və əmlak vəziyyəti barədə düzgün nəticələr çıxarmaq və məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verən maliyyə hesabatları məlumatlarının dəqiqliyi dərəcəsi kimi başa düşülür.

Yoxlamanın mahiyyəti yalnız mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığını təsdiqləmək və ya təsdiqləməmək deyil, eyni zamanda yoxlanılan qurumların iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini, gələcək fəaliyyətlərini ən azı növbəti müddət ərzində davam etdirmək imkanlarını qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Auditin nəzarət qaydalarına aşağıdakılar daxildir:

1) mühasibat sisteminin yaradılması, bərpa və icrası, mühasibat (maliyyə) hesabatlarının ərsəyə gəlməsi, mühasibat məsləhəti;

2) vergi konsaltinqi, səhnələşdirilməsi, vergi uçotunun bərpası və aparılması, vergi hesablamalarının və bəyannamələrinin hazırlanması;

3) təşkilatlarla yanaşı, fərdi formalı sahibkarların maliyyə-təsərrüfatı ilə əlaqəli fəaliyyətin təhlili, iqtisadi və maliyyə məsləhətləşməsi;

4) təşkilatların yenidən təşkili və ya onların özəlləşdirilməsi ilə əlaqəli olanlar da daxil olmaqla idarəetmə məsləhətləri;

5) hüquqi məsələlərə dair məsləhətlər, mülki və inzibati məhkəmələrdə, vergi və gömrük hüquq münasibətlərində, dövlət orqanlarında və yerli özünüidarəetmədə müştərinin mənafeələrinin təmsil olunması daxil olmaqla audit fəaliyyəti ilə əlaqəli hüquqi yardım;

6) mühasibat uçotu və informasiya texnologiyalarının tətbiqi;

7) qiymətləndirmə fəaliyyəti;

8) investisiya layihələrinin hazırlanması və təhlili, iş planlarının tərtib edilməsi;

9) audit fəaliyyəti ilə əlaqəli tədqiqat və təcrübə işləri aparmaq və nəticələrini kağız və elektron daşıyıcılar da daxil olmaqla yaymaq;

10) auditlə əlaqəli sahələrdə təlim.

Audit standartları audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsi proseduru, auditin və əlaqədar xidmətlərin rəsmiləşdirilməsi və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, auditorların hazırlanması və ixtisaslarının qiymətləndirilməsi proseduru üçün vahid tələbləri əks etdirir. (Abbasov İ.M: 2013. s. 39.)

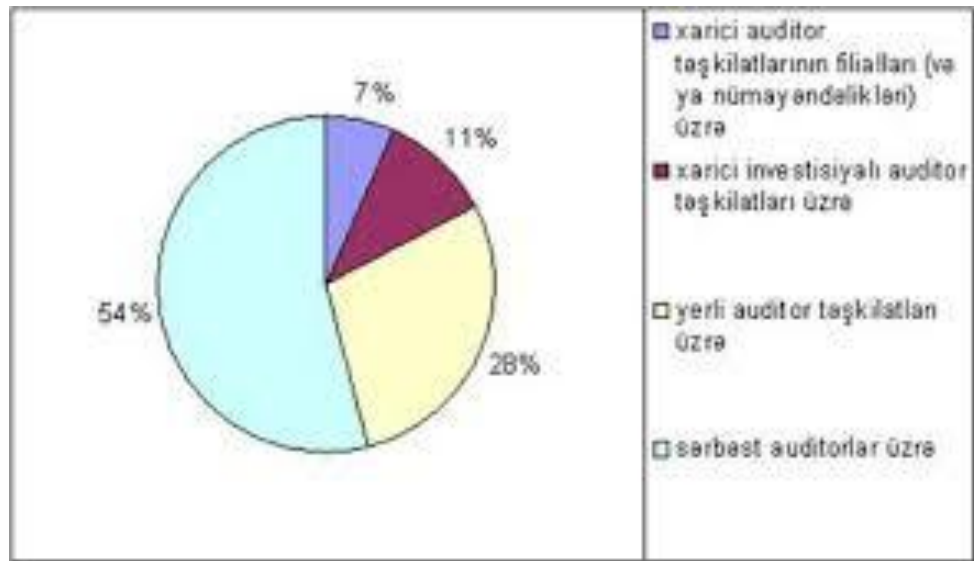
Ölkəmizin audit sisteminin yaradılması prosesində, inkişafının konseptual əsasları hazırlanmışdır ki, bunlar da ölkəmizin mühasibat və hesabatların orta müddətə inkişafı konsepsiyasına daxil edilmişdir.

Audit standartları audit üçün əsas normativ hüquqi bazadır. Hal-hazırda belə standartların iki qrupu var: beynəlxalq və milli standartlar kimi sinifləndirilir.

Audit nəzəriyyəsinin nəzərdən keçirilmiş əsasları bitkin deyil, bununla yanaşı, islahatların əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir, bu da ölkənin bütün maliyyə

nəzarəti sisteminin inkişafı zamanı ziddiyyətlərdən və səhvlərdən qaçınmağa imkan verir.

Şəkil 1: Audit xidmətlərində icra olunan müqavilələr

Mənbə: Novruzov. V. "Azərbaycan Respublikasında Auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası (2012-2020)": 2013. s. 12.

Audit fəaliyyəti - audit təşkilatları və ayrı-ayrı auditorlar tərəfindən həyata keçirilən audit və audit xidmətlərinin göstərilməsi ilə əlaqəli fəaliyyətlərdir.

Auditor müəyyən bir müddət ərzində bir müəssisənin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyətini yoxlayan şəxsdir. Auditor auditorun mahiyyətinə görə fərqlənir: sənədlərin yoxlanılmasına yanaşmada müştəri ilə münasibət, yoxlamanın nəticələrindən çıxarılan nəticələr və s. audit yoxlama və nəzarət kimi anlayışlardan daha genişdir. Bu, yalnız maliyyə göstəricilərinin etibarlılığının yoxlanılmasını deyil, eyni zamanda eyni dərəcədə vacib olan, xərclərin rasionallaşdırılması və mənfəətin artırılması üçün iqtisadi fəaliyyətin optimallaşdırılması üçün təkliflərin hazırlanmasını da təmin edir. Audit fəaliyyətləri, yoxlamalardan əlavə, əlaqəli mühasibat uçotunun aparılması və bərpası, mühasibat uçotu, vergi, təlim və s. kimi digər xidmətlərin göstərilməsini də əhatə edir. (Qanunvericilik və normativ sənədlər: 2005. s. 36.)

Audit nəzəriyyəsi və praktikasına sahəsində tanınmış amerikalı mütəxəssis prof. J. Robertson, auditin sahibkarlıq riskini azaltmağa yönəlmiş bir fəaliyyət olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, audit maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün məlumat riskini məqbul səviyyəyə endirməyə kömək edir. Bu riski təxminən hesablaya

(proqnozlaşdırmaq) və əlverişli hadisələrin olma ehtimalını təyin edə bilərsiniz. Eyni zamanda şirkətin (firmanın, təşkilatın) təşəbbüskarlıq riski birbaşa auditoru təsir etmir.

Audit, məhkəmə mühasibatlığından da fərqlidir. Fərq ondadır ki, audit müstəqil bir yoxlamadır və məhkəmə mühasibat ekspertizası məhkəmə orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir. Məhkəmə mühasibatlığının spesifikliyi prosedur və hüquqi formada təzahür edir ki, bu da bir sübut mənbəyinin alınmasını və başa çatmış ticarət əməliyyatlarının məhkəmə araşdırması zamanı mühasibat sahəsində mütəxəssis biliklərinin tətbiq edilməsini təmin edir. Audit cinayət və ya mülki prosesin olub-olmamasından asılı olmayaraq mövcuddur, məhkəmə mühasibat ekspertizası cinayət və ya arbitraj işindən kənarında mövcud ola bilməz, çünki bu prosessual və hüquqi formadır (bu növ ekspertizanın hüquqi tərəfi).

Auditor məhkəmə mühasibatlığı zamanı ekspert mühasib kimi cəlb edilə bilər. Müstəqil bir prosedur xadimi kimi bir mütəxəssis, mühasibat və nəzarət sahəsində ixtisaslı bir mütəxəssis, nəticələrinin etibarlılığından məsul olduğu üçün tədqiqat metodlarını müstəqil olaraq müəyyənləşdirir. Peşəkar auditorların peşə vəzifələrini yerinə yetirmələrində hər hansı bir məhdudiyyət nəzərdə tutmur.

Audit nəzəriyyəsi auditdə toplanmış təcrübəni sistemləşdirməyə və onun inkişafının sonrakı vektorunu təyin etməyə imkan verir. Quruluşunun ilkin mərhələsində vahid strukturlaşdırılmış audit nəzəriyyəsinə ehtiyac yox idi, çünki iş proseslərinin inkişafı və hesabatların uçotu və təsdiqlənməsi praktikasını dərk etmək zərurəti audit sahəsində nəzəri tədqiqatlara ehtiyacdən üstün idi. Bir qayda olaraq, inkişafın bu mərhələsində alimlərin və praktiklərin əsas diqqəti auditin təşkili və aparılması üçün metodoloji yanaşma və texnologiyaların inkişafına yönəldilmişdir. Təəssüf ki, auditin hazırkı mərhələsində nəzəriyyə fraqmentlərlə təqdim olunur. Nəşr olunmuş əsərlərdə audit nəzəriyyəsi ən çox başa düşülür və audit fəaliyyətinin qanunvericilik tənzimlənməsində əks olunur və auditin metodoloji aspektləri nəzərə alınır. Əlavə tədqiqat tələb edən, xüsusən auditin mövzusunun, obyektinin, funksiyalarının aydınlaşdırılması və auditin iqtisadi münasibətlər və əlaqəli elmlər

sistemində rolunun qiymətləndirilməsi tələb olunan problemlərin hamısını ayırmaq mümkündür. (Hacıyev F.S, Əliyev S.H: 2011. s. 48)

Araşdırmamızın nəticəsi olaraq, auditdə üç aksioma təklif etdik: məhdudiyyətlər haqqında; qaçılmaz risk haqqında; auditor hesabatındakı fikirlərin obyektivliyi barədə:

- yoxlamada məhdudiyyətlər barədə aksioma. Daxili nəzarət və mühasibat sistemləri mükəmməl deyil;
- auditorun qaçılmaz riski haqqında aksioma. Yoxlamanın bir hissəsi olaraq hər zaman səhvlərin və ya saxtakarlığın aşkar edilməməsi riski vardır;
- auditor hesabatında fikir obyektivliyi ilə bağlı aksioma. Auditorun rəyi onun peşəkar mühakiməsinə əsaslandığından obyektivdir.

1.2. Auditor xidmətinin mahiyyəti, əhəmiyyəti, təsnifatı və maliyyə hesabatının istifadəçiləri üçün onun zəruriliyi

Auditor xidmətin mahiyyət və məzmunu idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə və iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesində aydınlaşdırıla bilər. Mövcud olan ənənəyə əsasən, idarəetmə funksiyası obyekt və subyekt üzrə müəyyənləşdirilir. İdarəetmə obyektini dedikdə, istehsal prosesində həm elmi, həm də, texniki yöndən hazırlıq, onun xidməti obyektləri, əmək haqqı, məhsulun keyfiyyəti, maliyyə-kredit və s. sahələrin idarəsi nəzərdə tutulur. İdarəetmə subyektini isə, idarəetmə işlərinin hər birinin idarəetmə prosesi zamanı özünəməxsus funksional vəzifələri var. İdarəetmə funksiyasının təsnifatı müxtəlif variantlara uyğun qruplaşdırıldığından fərqli xarakterli ad olur. Buna baxmayaraq, ümumi nəzarət idarəetmə elementi sayılmaqdadır. Ona görə ki, planlama, uçot, təhlil fərdi cəhətdən nəzarətin tərkib hissəsinə aiddir. (Qanunvericilik və normativ sənədlər: 2007. s. 63.) Auditin idarəetmə funksiyası nəzarət və yoxlama fəaliyyətində müəyyən edilir. Bazar iqtisadiyyatında audit müstəqil ekspert keyfiyyətinə sahibdir. Ancaq, təsərrüfat proseslərinə nəzarətlə idarə sisteminin səmərəliliyini bildirir. Auditin idarəetmə funksiyasını müxtəlif mövqelərdən dəyərləndirmək olar:

- auditin sərbəst şəkildə idarəetmə funksiyası

-auditin idarəsi zamanı həyata keçirirdiyi uyğun funksiya

-auditin idarəetmə sistemindəki mövqeyi, qarşılıqlı əlaqə prosesində idarəetmə funksiyası

Maliyyə prosedurlarının ekspertizasını gerçəkləşdirən audit maliyyə-hesabat sənədlərini tədqiq edərək, xidmət müəssisənin ümumi idarəetmə strukturunu və sistemini yoxlayır, nəticədə onun vəziyyətini müəyyən edir. Daha sonra təsərrüfatın effektivində rol oynayan həm daxili həm də, xarici amilləri təsbit edərək, onların dəyərləndirilməsi məqsədi ilə plan yaradır. Auditin təsərrüfata dair plan icrasının tərtibat prosesini araşdıraraq, proqramda olan tədbirlərin təsərrüfatdaxili nəzarət sistemini təhlil edir, mənfi, müsbət kənarlaşmalarını sonlandırır, proseslərin lazımlı istiqamətə yönəlməsinə yardımçı olur. Nəticədə, audit xidmət müəssisənin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarından rəhbərliyə informasiya təqdim edir. qəbul olunan qərarların reallaşdırılması haqqında əlaqə yaradaraq, idarəetmə funksiyasını həyata keçirir. Audit idarəsinin xarakterik funksiyası bu prosesin icrası zamanı daimi idarənin ümumi prosesdə iştirakıdır. Buradan da, belə nəticə çıxarmaq olar ki, audit ictimai qanun çərçivəsində həm təsərrüfat, həm də, maliyyə aktına nəzarət ilə yanaşı, eyni zamanda, fərqli məqsədlərdən dolayı, idarəetmə sisteminin hər bir mərhələsində iştirak edir. Bu proses audit aktının təsərrüfat-maliyyə prosesində rolunu üç kateqoriyaya ayırır:

1) fərqli təsərrüfatın prosedur auditi

2) maliyyə aid olan hesabat sənədləri auditi

3) idarə müəssisələrində məsuliyyət mərkəzi ilə əlaqəli auditin tədqiqi

Müxtəlif təsərrüfat əməliyyatlarında auditin tədqiq edilməsində məqsəd təsərrüfat sisteminin məhsuldarlığı, səmərəliliyini dəyərləndirməkdir. “Audit hər istənilən yoxlama proseslərinin icrası zamanı təsərrüfata dair istənilən sahədə yaranmış halı ehtiva edən arayışla, birbaşa olaraq, təsərrüfat prosesinin yaxşılaşmasına zəmin yaradır. İcra olunan proses sayəsində qeyd olunan təkliflərə görə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təyin olunmuş spektrində, məsələn, istənilən bir istehsal prosesi zamanı nəzərdə tutulan çıxdaş məhsulun ləğvi onun təsərrüfat daxili idarəetmə prosesində iştirakıdır”. (Qanunvericilik və normativ sənədlər: 2007. s. 66.

) Nəzərdə tutulan nəticələrə əsasən müəssisənin idarəçisi tərəfindən istifadə olunur. Fərqli əməliyyatların yoxlanması, bu proses zamanı səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi, maliyyə üçün nəzərdə tutulan hesabat sənədlərinin qiymətləndirilməsi ilə müqayisədə mürəkkəb bir prosesdir. Səbəb müxtəlif təsərrüfat əməliyyatlarının adətən ümumi standartlardan kənarında cərəyan etməsi və onun qiymətləndirilməsində qanunların, təlimatların prinsiplərinə istinad edilməklə bərabər, iqtisadi qanunauyğunluqlara əsaslanmalı olmasıdır.

Cədvəl 1: Auditor tərəfindən icra olunan prosedurlar

№	Yerinə yetirilən mərhələlər	Auditor tərəfindən atılan addımlar
1	I mərhələ	Real qiymətləndirmənin aparılması
2	II mərhələ	Təyin olunmuş tapşırıqların yoxlanılması üçün plan tərtib etmək, müəssisədəki mühasibat siyasətinin təhlili, əlverişli hesablama üsulu müəyyənləşdirmək və audit işinin vaxtını təyin etmək bacarığı
3	III mərhələ	Elektron məlumatların doğrulanması
4	IV mərhələ	Mühasibat və maliyyə hesabatlarının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.
5	V mərhələ	Auditor tərəfindən müəyyən edilmiş standart üzrə elektron qaydada hesabatın formalaşdırılması

Mənbə: “Müəllif” tərəfindən hazırlanmışdır

“Auditin məzmunu çox şaxəlidir, yəni onun tədqiq olunduğu sahə başqa iqtisadi yöndən idarə olunan elementlərin varlığını, yəni, mühasibat uçotu, planlama və iqtisadi təhlilə nisbətən çox genişdir”. Audit istehsal müəssisələrində uçot-hesabat işləri tədqiq edib, vəziyyəti qiymətləndirməklə bərabər, iqtisadiyyatda mövcud hüquqi aktların xüsusiyyətlərinin tətbiqi vəziyyətini, qanun pozuntularını araşdırır, çatışmamazlıqları aşkar edərək, iqtisadi-hüquqi qiymət verir. Audit istehsal müəssisələrinin iqtisadi imkanın uyğun istifadəsini öyrənir və dəyərləndirir. Ehtiyatların aşkarlanması, səfərbər edilməsi məqsədi ilə müvafiq tədbirlər təşkil və tətbiq edir. Bazar iqtisadiyyatında audit yeganə idarəetmə formasıdır ki, o müəssisələrdə sosial-iqtisadi problemləri həlli təhlil edərək, qiymətləndirmək imkanına sahibdir. Audit müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini ümumi şəkildə qiymətləndirir, elm və texnikanın inkişafına dair nəticələrin tətbiqi fidasını dəyərləndirir. Audit fəaliyyətinin doğru formada uyğun ölçüdə dəyərləndirilməsi məqsədi ilə audit fəaliyyətinin aidiyyəti üsullar sistemi mövcuddur. Auditin başlıca

metodu qarşısında duran əsas vəzifələri yerinə yetirmək üçün tətbiq edilən vasitələr, üsullardır. Dediymiz kimi, auditin predmeti çoxşaxəli məqsəd daşıyır. Bu məqsədləri reallaşdırma bilmək, auditin yerinə yetirməli olduğu vəzifələri həll etmək üçün bir sıra xüsusi metod və üsullara müraciət edilə bilər. (Azərbaycanın milli audit standartları: 2004. s. 48-51)

Auditə daxil olan metodlar sistemi aşağıdakı kimidir:

- sübuta dair yoxlama
- seçim metodu
- riyazi hesablamalar
- tədqiqi testlər
- peşəkar baxış
- qarşılıqlı üzləşdirmə
- riyazi sabit metodlar
- digər başqa maliyyə-hesabat sənədlərinin təşkili
- sənədli araşdırma
- sənədlərin texniki yoxlamadan keçirilməsi
- maddi nəzarət
- köklü formada üzləşdirmə
- Audit yoxlama nəzarəti

Bütün bunlar audit yoxlama-ekspertizaya dair üsullar sistemidir. Sübuta dair yoxlama dediyimiz zaman, təsərrüfat əməliyyatının yerindəcə yoxlanılması və hesablanması nəzərdə tuturuq.

*Seçim metodu-təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının müəyyən tarixi zamana seçilərək tərtib edilməsi, yekunların düzgünlüyünün yoxlanılması və hesablaşmaların həyata keçirməsində müəyyən ayların seçilib yoxlanılmasıdır. Bu üsul xüsusi ilə əmək ödəmələri, debitorlarla kreditorların borclarının hərəkətinin yoxlanılmasında tətbiq olunur.

*Sənədli yoxlama var olan təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının sənədləri əsasında nəzarət əsasında yoxlanılmasıdır.

*Riyazi hesablama audit yoxlama nəzarəti zamanı kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini əks etdirən, yekun sənədlərinin dəqiqləşdirilməsində istifadə edilən bir üsuldur.

*Tədqiqi testlər mal-material növlərinin indeks və dərəcələrini müəyyən etmək üçün tətbiq olunur.

*Sorğu-müəssisələrin digər təşkilatlarla əlaqəli fəaliyyətində meydana çıxan məsələlərin araşdırılıb dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən hər iki formada reallaşan həm yazılı, həm də, şifahi müraciətlərin toplusudur.

*Şəxsi müşahidə-müəssisələrin istehsala dair təsərrüfat fəaliyyəti prosesinə şəxsi əminlik qazanmaq məqsədi ilə auditorun prosesə müəyyən zaman çərçivəsində şəxsi müşahidəsidir.

*Qarşılıqlı üzləşmə-audit olunan müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə prosesində cərəyan edən analitik bir əməliyyatın digər təşkilatla qarşılaşdırılması və iki tərəfin də razılığı ilə həyata keçirilən maliyyə əməliyyatının təsdiq olunmasının rəsmi sənədləşdirilməsidir.

*Riyazi statistik üsullar- cəmlənmiş üsullardır. İqtisadi göstəricilərin kompleksləşdirilməsində və qiymətləndirilməsində tətbiq edilir.

*Alternativ maliyyə hesabat sənədlərinin tərtibi mühasibat-maliyyə hesabatları audit zamanı təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində həyata keçirilmiş əməliyyatların uçot-hesabat sənədlərində düzgünlüyünü təsdiqləmək məqsədi ilə bir sıra hallarda tərtib edilmiş maliyyə hesabatlarına digər hesabatlar tərtib olunur.

*Sənədlərin texniki nəzarəti müəssisələrin ərsəyə gəlmiş sənədlərini, qeyri-maliyyə sənədlərini nəzərdən keçirərək, qanunverici uyğun sənədlər çərçivəsində cavab verə biləcək olmasına qiymət verməkdir.

*Maddi nəzarət istehsal edilmiş məhsulun maddi tərkibinin müəyyən standartlara uyğunluğunu müəyyən etmək üçün xüsusi laboratoriyalarda həyata keçirilən nəzarət işləri nəzərdə tutulur.

* Köklü formada üzləşdirmə-seçmə üsulu ilə gerçəkləşdirilən tədqiqi yoxlamalar nəticəsində əldə olunan mühasibat sənədləri və həqiqi əməliyyatlar ilə

aşkarlanmış kənarlaşmaların dəqiqləşdirilməsi üçün mühasibat maliyyə əməliyyatlarının bu istiqamətdə köklü formada ilkin sənədlərlə üzləşdirilməsidir.

*Audit yoxlama nəzarəti prosesinin yekun təklifləri iqtisadi təhlildən çıxan nəticələrə əsaslanır. Resurslardan səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi, ehtiyatların aşkarlanıb səfərbər edilməsi və iqtisadi qanunauyğunluqların qiymətləndirilməsi zamanı baş verir.

Auditdə maliyyə təhlilinin metod və üsullarının istifadəsi təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin dəyərləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tip qiymətləndirmə sistemlərinə aiddir: müəssisənin aktivlərinin mövcud vəziyyətini müəyyən edən, dövriyyə kapitalının manevretmə bacarığını qiymətləndirən, maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən, qeyri-maddi aktivləri qiymətləndirən, istehsalın səmərəliliyini və müəssisənin rentabellik səviyyəsini müəyyənləşdirən qiymətləndirmə sistemləridir. (Qasimov E.N., İsmayılov İ.H., Qasimova L.F: 2008. s. 68-70.)

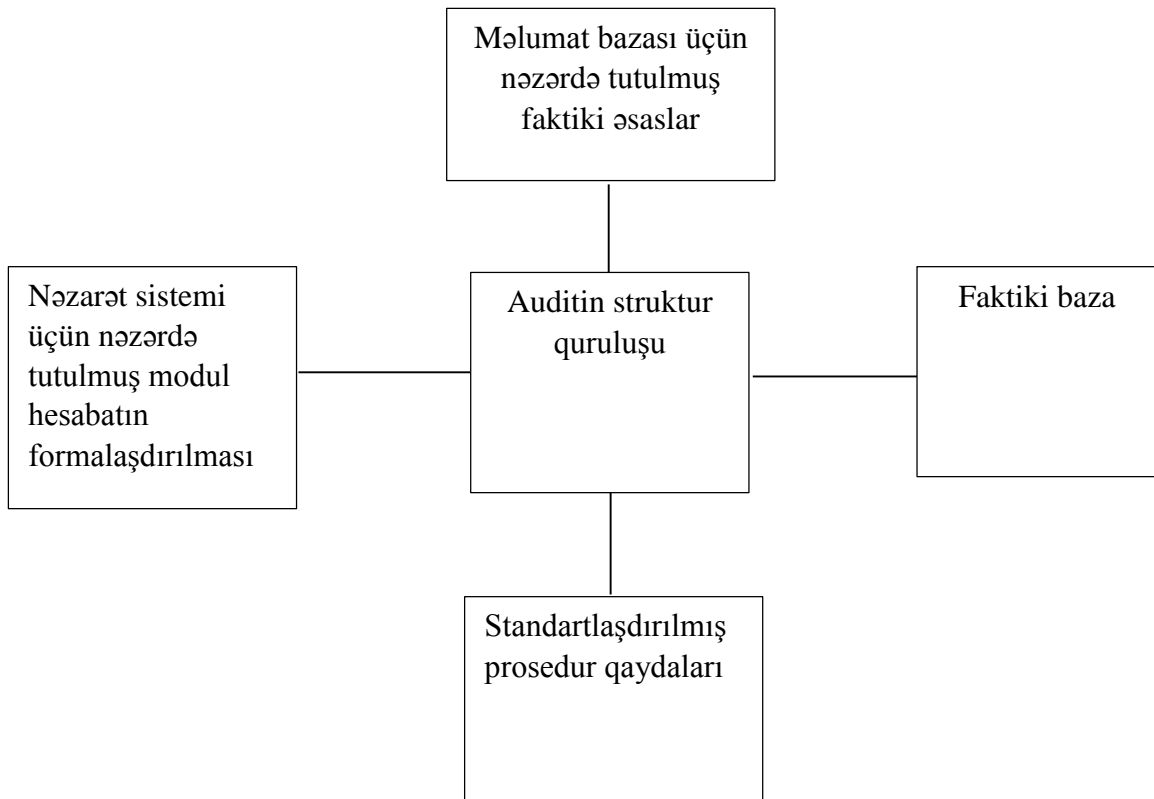
1.3. Ölkədə auditor xidmətinin göstərilməsinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi

Audit fəaliyyəti qanunverici normativ hüquqi aktlar, təlimat, metodik vəsait və bir sıra sənədlər əsasında tənzimlənir. Audit Azərbaycan Respublikasında yeni xidmət sahəsi hesab edilsə də, çoxşaxəli fəaliyyət növüdür. Bu fəaliyyəti reallaşdırmaq məqsədi ilə audit işini planlaşdırmalı, təfsilatlı proqram hazırlamalı, konkret mexanizm və metodologiyaya sahib olmalıdır. Audit fəaliyyətini planlaşdırmaqla bərabər, həmin proqramı reallığa çevirəcək müəyyən əməliyyatlara, uçot-hesabat işlərinə sahibdir.

Auditor yoxlama-ekspertiza işini həyata keçirdiyi müəssisə ilə əlaqənin yaradılması, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı konkret əməli təkliflər etməlidir. Auditor yoxlama işini həyata keçirən zaman təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində baş vermiş kənarlaşmalar, maliyyə pozuntuları-cinayət tərkibli əməliyyatlarının sübuta yetirilməsi üçün kifayət qədər fakta malik olmalıdır. Qanundankənar halları müəyyənləşdirmək məqsədi ilə auditor müxtəlif mütəxəssislərdən ekspert kimi yararlanmaq hüququna malikdir. Bu kimi halların

tənzimlənməsi və vahid standartla salınması mütləq müvafiq qaydaların, standartların işlənilib hazırlanmasını və tətbiq olunmasını tələb edir. Audit standartları-audit fəaliyyətinin gerçəkləşməsinə dair müvafiq qaydaları özündə əks etdirir və beynəlxalq audit standartları və milli audit standartları formasında tərtib və təqdim olunur. (Qasimov E.N., İsmayılov İ.H., Qasimova L.F: 2008. s. 114.)

Sxem 1: Audit sisteminin struktur quruluşunun təsviri

Mənbə: “Müəllif” tərəfindən hazırlanmışdır

Audit standartları hazırlanarkən həm yerli qanunverici normativ hüquqi aktların tələbləri, həm də, bu sahədə mövcud olan ümumdünya təcrübə nəzərə alınmalıdır. Audit standartları audit fəaliyyətini gerçəkləşdirən şəxslər üçün uyğun sənəddir. Bu sənədlərin səmərəli təşkili auditin keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Həmçinin audit nəticələrinin çıxarılmasına müsbət istiqamət verir. Bu standartlar məzmun və fəaliyyət xüsusiyyətinə, təyinatına əsasən sinifləndirilir. Ümumdünya təcrübəyə əsasən bu tip təsnifləşdirmə müxtəlif istiqamətlərə bölünür:

- ümumi faktorları özündə əks etdirən auditə dair standartlar
- risklərin qiymətləndirilməsi, qiymətləndirilmiş risklərə aid olan audit standartları

-auditin sübutlarını əks etdirən standartlar

- Ekspertlərin fikirlərindən və nəticələrindən istifadə üsullarını əks etdirən Audit Standartları .

- Audit nəticələrini və hesabatları tərtib edən və tənzimləyən Audit Standartları

Təsadüfi deyil ki, audit standartları beynəlxalq audit təcrübəsinə uyğun olaraq təsnif edilir. Beləliklə, mövcud standartlar auditin bütün sahələrini əhatə edir. Hal-hazırda 32 beynəlxalq audit standartı mövcuddur. "Ölkəmizin Auditorlar Palatası 2008-ci ildə Beynəlxalq Mühasiblər Təşkilatının tam hüquqlu üzvü olduqdan sonra o, Milli Audit standartlarını ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatı alınmış beynəlxalq audit standartları ilə tam razılaşıdırıb". (Abbasov adına: 2007. 128.) Bundan əlavə, Milli Audit standartlarında əks olunmayan prinsiplər qlobal audit standartlarına uyğun olaraq qəbul edilir. Beləliklə, Azərbaycan Auditorlar Palatası Beynəlxalq Mühasiblər Təşkilatına üzv olduğu andan auditdə tam hüquqi qüvvəyə malikdir. Milli audit standartları beynəlxalq audit standartlarını üstələyir və prinsip etibarilə beynəlxalq audit standartlarına uyğundur. Beynəlxalq audit standartları məzmun baxımından milli audit standartlarına aiddir.

"Auditor fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin auditində Maliyyə və mühasibat sənədlərinin hazırlanması üzrə mövcud normativ hüquqi sənədlərin, təlimatların və tövsiyələrin tələblərinə uyğunluğunu yoxlamaq xüsusilə vacibdir. Normativ sənədlərin geniş hüquqi əsası vardır. Təsərrüfat fəaliyyətinin qanuniliyi müvafiq hüquqi sənədlərə əsaslanmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər, habelə sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər müvafiq qaydalara uyğun olaraq mühasibat uçotunu təşkil etməlidirlər. Beləliklə, təsərrüfat subyektləri maliyyə əməliyyatları aparmalı, öz fəaliyyəti haqqında yekun hesabat tərtib etməli və onu səlahiyyətli orqanlara təqdim etməlidirlər. Buna görə audit zamanı Biznes əməliyyatlarının, maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı Müəssisənin normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğunluğu qiymətləndirilməlidir. Bu normativ hüquqi aktlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb:

- qanunverici hüquqi aktlar

- normativ hüquqi aktlar
- təlimatlar və tövsiyələr

Qanunverici hüquqi aktlar Respublikanın Milli Məclisinin qanunlarını nəzərdə tutur. Audit yoxlama-ekspertiza prosesinin bu sahədə məqsədi təsərrüfat əməliyyatlarında qanundankənar halları aidiyyatı üzrə normativ hüquqi aktların tələblərinə əsaslanaraq, konkret şəkildə qiymətləndirməkdir. Auditor qanunverici normativ hüquqi aktlar barəsində bilavasitə məlumatlı olmalıdır. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının 88/2 sayılı 26 dekabr 2001-ci il tarixli Qərarı ilə normativ hüquqi aktlardan istifadə qaydalarında təsdiq edilmiş" təsərrüfat subyektlərinin mühasibat və maliyyə hesabatlılığının təftişi zamanı Normativ hüquqi aktlara baxılma" təlimatı geniş şərh tapmışdır. (Hacıyev F.S, Əliyev S.H: 2011. s. 117-119.)

Bazar iqtisadiyyatında auditor fəaliyyətinin avtorizasiyası və nəzarəti mexanizmi sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi xüsusi lisenziya (saziş) vasitəsilə həyata keçirilir. Həmçinin Azərbaycanda audit xüsusi lisenziya tələb edən sahələrdən biridir. Auditor fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılmasının məqsədi həm ona dövlət nəzarətini gücləndirmək, həm də təşkilatın müvafiq standartlara uyğunluğunu təmin etməkdən ibarətdir. Beləliklə, onun keyfiyyəti yaxşılaşır, səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradılır. Bu proses Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 543 sayılı 27 yanvar 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa, "sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən növlərinə xüsusi icazələrin və lisenziyaların verilməsi haqqında əsasnamə və bu rəqlamentə düzəlişlərə uyğun olaraq həyata keçirilir. Respublika Prezidentinin 22.09.2002-ci il tarixli "sənədləşdirmə standartlarının hazırlanması haqqında" Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. (V.T.Novruzov: 2008. s. 51.) Bu qanunverici və uyğun hüquqi aktlara görə Respublikada audit fəaliyyətinə uyğun sənədlərin verilməsi Auditorlar Palatasının ixtiyarındadır. Mülkiyyət formasından aslı olmayaraq hüquqi və fiziki şəxslərə verilən lisenziyalar Azərbaycanda audit fəaliyyəti ilə məşğul olmağa rəsmi icazə sənədidir. Lisenziyalaşma üçün tələb olunur:

- fərdin adı
- ünvanı
- təşkilatın hüquqi forması
- bank rekvizitləri
- fəaliyyət göstərəcəyi sahə növü
- vergi orqanında uçota durması ilə bağlı məlumatlar

Lisenziya almaq məqsədi ilə ödənilən dövlət rüsumunu təsdiqləyən sənəd ərizəyə əlavə olunmalıdır. Təsdiq olunmuş qaydalara əsasən sənəd almaq üçün Auditorlar Palatasına təqdim olunan sənədlər palataya daxil olduğu andan 15 gün müddətində araşdırılır və xüsusi qərar verilir. (V.T.Novruzov: 2001. s. 38.)

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİN TƏHLİLİ

2.1. Ölkədə auditor xidmətinin formalaşması mərhələləri

Keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda audit və audit fəaliyyəti onilliklər boyu idarəetmə sisteminin bir hissəsi idi. Sovet dövründə bu fəaliyyət sahəsinə Azərbaycanda nəzarət yox idi. Əlbətdə ki, obyektiv zərurətdən dolayı SSRİ və Azərbaycanda hər zaman fəaliyyət sahəsinin ayrı-ayrı elementləri, qeydlər və təhlillər edilmişdir. XVI əsrin sonu və iyirminci əsrin əvvəlləri də daxil olmaqla Rusiyada və Azərbaycanda bir auditor fikri formalaşdı. Eyni dövrdə, auditorlar həm katib, həm məhkəmə katibi, həm də prokurorluq orqanlarında işləyə bildilər. Sonra, aşağıdakı üç qurum Rusiyada müstəqil maliyyə nəzarəti həyata keçirməyə çalışıldı. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) Əvvəlki Mühasib İnstitutu (1871);
- b) Mühasiblər İnstitutu (1909);
- c) Dövlət mühasibləri institutu (1928).

31 iyul 1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Şurası, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Auditor Mərkəzinin yaradılması barədə qərarı qəbul etdi. Qərar da bildirilirdi ki, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar respublikada bir çox səhmdar cəmiyyətə, icarə kollektivinə və kooperativə ehtiyac var. Bundan əlavə, dövlət müəssisələri nazirlik və bölmələrin rəhbərliyində müşahidə xidmətlərindən istifadə etmək mümkün deyil. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Maliyyə Nazirliyinin mülkiyyətin bütün formalarının qorunmasının təmin edilməsi və sui-istifadənin aradan qaldırılması üçün auditor Mərkəzinin yaradılması, habelə nəzarət-təftiş fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi barədə təklifini qəbul etmişdir. (V.T.Novruzov: 2001. s. 77.) Qaydalara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təftiş mərkəzi baş nazirliklərin və idarələrin, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların, kooperativlərin əmrləri əsasında yoxlamalar aparmalı, həmçinin metodoloji cəhətdən və praktik olaraq kömək etməlidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər

Sovetinin 27 mart 1957-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində müxtəlif mülkiyyət növlərinin əhatə dairəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Lisenziya Komissiyası yaradılmışdır. 1992-1996-cı illərdə auditor təşkilatlarının və inspektorlarının əhatə dairəsini genişləndirmək məqsədilə www.audit.gov.az) Azərbaycan Respublikasında 1994-1996-cı illərdə beynəlxalq meyarlara uyğun olaraq müstəqil təftiş sisteminin yaradılmasına dair normativ hüquqi normalar qəbul edilmişdir. 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Auditor xidməti haqqında qanun qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi üçün respublikanın Nəzarət kameralarının müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir 20 iyul 1995-ci il. Bu qərar Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli qərarının icrasını təmin etmək üçün həyata keçirilmişdir. Sonra Milli Məclisin 19 sentyabr 1995-ci il tarixli Qərarı ilə "Azərbaycan Respublikası təftiş Palatası" nın ("Bilik" maarif cəmiyyəti, 1996) Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Sonralar, 4 aprel 1996-cı ildə palata rəsmi olaraq Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası kimi fəaliyyətə başlamış və bu sahədə xeyli nailiyyətlər əldə etmişdir. Bildirilir ki, 1996-2000-ci illərdə həyata keçirilən inspektor xidmətlərinin ümumi sayı 3, 3 milyard manatdan 15, 6 milyard manatadək artıb. Ötən illər ərzində 160-dan çox auditor xüsusi dərəcə və Lisenziyalar almışdır. (www.audit.gov.az)

Azərbaycan Respublikasında audit xidməti qanunvericiliyə uyğun olaraq müstəqil auditorlar və audit təşkilatları tərəfindən təmin edilir. Müstəqil auditorlar Azərbaycan Respublikasının Auditorlar İdarəsi tərəfindən verilən lisenziyaya əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində yoxlama xidmətləri göstərmək hüququ əldə etmiş şəxslərdir. Azərbaycan Respublikasında ödənişsiz auditor hüququ əldə etmək tələb olunur. Bu xidmətlərin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı şərtlər olmalıdır:

- a) Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmaq;
- b) Mühasibat, maliyyə, iqtisadiyyat və hüquq ixtisasları və ali təhsil ixtisası sahələrində ən azı 3 illik iş təcrübəsinə sahib olmaq;
- c) Ödənişsiz auditor imtahanı vermək.

d) Cinayət törətdiyinə görə həbs edilmiş və həbs olunmayan şəxslər nəzarətçi ola bilməzlər.

Audit tapşırığı Auditorlar Palatasının verdiyi lisenziyaya əsaslanır. Azərbaycan Respublikasında auditor xidməti göstərmək hüququ olan səlahiyyətli hüquqi şəxsdir. Bu təşkilatı qurmaq üçün ən azı 3 sərbəst işçi tələb olunur (Niftullayev V.M: 2002. s. 125.) Audit qanunvericiliyinə görə, müstəqil auditorlar və audit qurumları dövlət qeydlərindən sonra beş il müddətində lisenziya əsasında fəaliyyət göstərirlər. Müstəqil auditorlar və təftiş qurumları aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

a) Müştəri ilə müqavilə şərtlərinə və qanuna uyğun olaraq audit prosedurlarını və metodlarını sərbəst müəyyənləşdirmək;

b) Müştərinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinə aid olan bütün sənədləri tanımaq və nəzərdən keçirmək, yoxlama üçün lazım olan pul və digər məlumatların mövcudluğunu yoxlamaq;

c) Müştərinin rəhbərliyindən və işçilərindən yazılı ifadələr almaq;

d) Müvəkkil dövlət orqanlarının müəyyən etdiyi pozuntu və çatışmazlıqları yoxlama xidməti ilə səlahiyyətli şəxslərə çatdırmaq.

e) Auditin müqavilə əsasında digər auditorları daxil etmək

Müstəqil auditorların və audit təşkilatının qanunvericilikdəki vəzifələri aşağıdakılardır: (Rzayev Q.R:2000. s. 78.)

a) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ciddi şəkildə yerinə yetirilməlidir;

b) müştərinin mühasibat və hesabatlarının vəziyyətini və düzgünlüyünü yoxlamaq və qüvvədə olan qanun və qaydalara uyğunluğunu yoxlamaq;

c) Müştərinin tələbi ilə aparılan yoxlama zamanı əldə edilmiş məxfi məlumatları qeyd etmək;

d) Yoxlama zamanı əldə edilmiş və ya hazırlanmış sənədləri qorumaq

Azərbaycan Respublikası ərazisində xidmət lisenziyası olan auditorlar və audit təşkilatları Auditorlar Palatasının qərarı ilə ləğv edilə bilər. Azərbaycan Respublikası ərazisində audit fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müraciət edənlər Təftiş Palatasına aşağıdakıları təqdim etməlidirlər:

- a) lisenziya üçün müraciət;
- b) Müəssisənin təsis sənədlərinin surəti;
- c) Sahibkarlıqla məşğul olan şəxslərin vergi orqanları tərəfindən qeydiyyat şəhadətnaməsinin surəti;
- d) lisenziya üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini təsdiqləyən sənəd.

Aşağıdakı vəziyyətlərdə lisenziya rədd edilir:

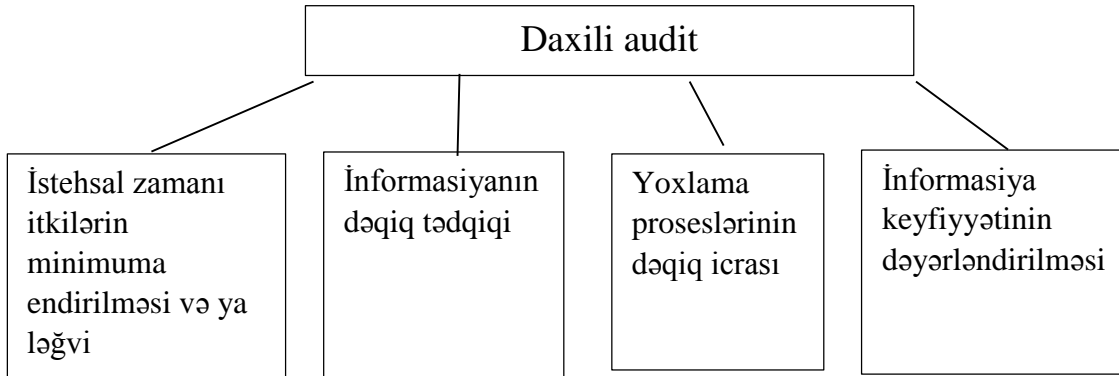
- a) Təklif edilən sənədlər təqdim edilmədikdə;
- b) Ərizəçi tərəfindən təqdim olunan sənədlər itkin düşdükdə və ya səhv təqdim edildikdə;
- c) Audit fəaliyyəti üçün qanunvericiliyin tələblərinə uyğun gəlməmədikdə
- d) Ərizəçinin əvvəlki audit lisenziyası fəaliyyətinin lisenziyalaşdırma təşkilatının qərarı ilə dayandırıldığı müddət üçün tətbiq edilmişdir;
- e) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Lisenziyanın etibarlılığına nəzarət Auditorlar Palatası tərəfindən həyata keçirilir. Auditorlar Palatasının lisenziyanın dayandırılması qərarından sonra beş gün ərzində auditora və dövlət vergi orqanlarına yazılı şəkildə məlumat ötürülür. Lisenziya sahibinin tələbi ilə itkilər verilə bilərsə, lisenziyanın ləğv edilməsinə səbəb olan hallar dəyişir. Azərbaycan Respublikasının hüdudları daxilində audit xidmətlərinin mahiyyətini, növlərini, əsas prinsiplərini və nəzarət formalarını müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Beynəlxalq Audit Keyfiyyətinə Nəzarət Standartlarına uyğun olaraq Milli Audit Keyfiyyətinə Nəzarət Milli Audit Təşkilatı hazırlanmışdır. Keyfiyyətə nəzarət daxili və xarici nəzarət olaraq, iki növə bölünür.

Daxili Audit Keyfiyyətə Nəzarət İdarəsi Auditor Təşkilatının və müstəqil auditorların rəhbərliyi audit planlaması, audit prosedurları tətbiq olunan qanunların və audit standartlarının tələblərinə uyğunluğunu təmin edir. (Abbasov İ.M: 2007. s. 102-105.) Daxili nəzarət ümumi nəzarət, ayrı-ayrı audit prosedurlarına nəzarət iki yolla həyata keçirilir. Bunun üçün peşəkarlıq tələbləri, səriştəlilik, qətiyyət, səlahiyyətlər, məsləhətlər, müştərilər və onlarla ünsiyyət, yoxlama halları nəzərə alınır. Xarici

nəzarət Azərbaycan Respublikası Audit Palatası tərəfindən həyata keçirilir. Müəssisədə daxili auditin əhatə dairəsi aşağıdakı sxemdə aydın şəkildə görə bilərik:

Sxem 2: Daxili auditin əhatə dairəsi

Mənbə: “Müəllif” tərəfindən tərtib olunmuşdur

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Əsasnaməsi, 19.09.1995-ci il tarixli 1115 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Parlamenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Auditor fəaliyyətinin əsas məqsədi maliyyə təminatını təmin etmək üçün audit xidmətlərini tənzimləməkdir. Burada, mühasibat uçotu düzgün uçota alınır və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirir. Yoxlama Palatasının prezidenti və sədr müavini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin edilir (Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası: 1995). İş həyata keçirmək və praktik funksiyaları yerinə yetirmək üçün lövhə yaradılmışdır. Bu lövhəyə görə, auditor aparılan yoxlamalar və nəticələrdən cavabdehdir. Azərbaycanda milli audit standartlarının quruluş və inkişafına yönəlik xüsusiyyətlər üçün Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası və Beynəlxalq Audit İcra Komitəsi tərəfindən hazırlanmış beynəlxalq audit standartları mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatının əsas elementlərindən biri də yoxlama xidmətidir. İnkişaf etdikcə ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və beynəlxalq standartları yaratmaq lazımdır. Milli audit standartlarının layihələri Audit Palatasında hazırlanaraq, Xüsusi Komissiyada müzakirə olunur və təsdiq üçün Şuraya təqdim olunur. Auditorlar palatasının fəaliyyəti əsasnamə ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci

bəndinə uyğun olaraq Auditorlar Palatasının Əsasnaməsi təsdiqlənir və rəhbərliyə verilir. Auditorlar Palatasının ictimai nəzarəti əsasnaməyə uyğun olaraq həyata keçirilir. (Audit Standartları, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası: 2004. s. 96.)

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası, dövlət sektorunun əsas vəzifələrini yerinə yetirməkdə və inkişaf etdirməkdə auditor peşəsi əsas vəzifələrinin yerinə yetirilməsi sahəsində, dövlətin qorunması istiqamətində bir addım daha irəliləyib vahid metodla audit fəaliyyətinin əsas məsələlərinin həllində dövlətin maraqları, iqtisadi subyektlər və auditorlar ilə əlaqədar olaraq, Etik Məcəllə hazırlanmış və Auditorlara təqdim edilmişdir. Mövcud qaydalara görə, ölkədə yoxlama aparmaq üçün lisenziyalı bütün hüquqi və fiziki şəxslər Audit Palatasının üzvü sayılır. 2004-cü ilin sonunda auditorlar Audit Palatasından 59 qanuni və 234 audit lisenziya aldılar. Azərbaycanda 61 müstəqil auditor və 55 auditor təşkilatı var. 35 əsas və 3 köməkçi milli audit modeli Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müddəalarına uyğun olaraq hazırlanmışdır

Auditorun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə və auditor ilə sifarişçi arasında imzalanaraq, auditin məzmunu, icra müddəti, əlaqəli xidmətlər, məbləğ ilə prosedurunun müəyyənləşdirən Beynəlxalq Audit Standartlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. (Azərbaycanın Milli audit standartları:2004)

Azərbaycanda audit xidmətinin inkişafının 25 illik dövrü ərzində fəaliyyət dairəsini genişləndirmək üçün təşkilati işlər aparılmışdır. Son 10 ildə bir çox sahələrdə olduğu kimi, audit xidmətləri bazarının inkişafında da müsbət meyllər müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2017-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə audit xidmətləri üçün tamamlanan müqavilə sayı 1,3 dəfə artaraq 3632-yə çatdı. (В.И.Подольского: 2009. s. 39-41.)

Son dövrlərdə audit xidmətlərinin həcmində artım meyli müşahidə olunur. Son 5 ilin müqayisəsini apardığımız zaman görürük ki, audit xidmətlərinin həcmi 1,7 dəfə artaraq 44 milyon AZN (manat) təşkil etmişdir. Müqavilələrin məbləği üçün orta illik artım nisbəti 10% idi. Audit xidmətləri üçün icra edilmiş müqavilələrin orta qiymətində də artım olmuşdur. “Beləliklə, 2017-ci ildə 2019-ci illə müqayisədə audit xidmətlərinin orta müqavilə dəyəri 1,4 dəfə artaraq 12 077 manata

çatmışdır. Audit xidmətləri həcmnin artması bu fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi (auditor təşkilatları) və fiziki şəxslərin (müstəqil auditorlar) sayının artması ilə əlaqədardır. 2019-ci ildə audit təşkilatlarının sayı 60%, müstəqil auditorlar isə 10% artmışdır”. (Бородин В.А: 2012. s. 26-28.)

“Ölkədə göstərilən audit xidmətlərinin həcmində qanuni auditin payı artmışdır (73%), lakin proaktiv auditin payı 15%, digər audit xidmətlərinin payı 12% olmuşdur”. (Батурина М.В: 2007. s. 26-28.) Azərbaycanda təşəbbüs auditi uzun müddət zəif inkişaf etmişdir. Bu, dünyanın əksər ölkələri ilə müqayisədə milli audit bazarının segmentlərinin birtərəfli və qeyri-bərabər inkişaf etdiyini göstərir. Digər tərəfdən, yerli audit təşkilatları və müstəqil auditorlar qanuni audit xidmətlərinin göstərilməsində daha çox fərqlənirlər. Azərbaycan Respublikasında audit xidmətləri bazarının inkişafında xarici auditoriya təşkilatlarının fəaliyyət dövrü ərzində audit xidmətləri bazarındakı üstünlük mövqeyi ilə əlaqəli bir vacib amil vurğulanır. Beləliklə, xidmət bazarının tarixinə diqqət yetirsəniz,

-xarici audit təşkilatlarının 1996-2002-ci illər arasındakı audit xidmətindəki payı-80-87%;

-xarici audit təşkilatlarının 2002–2010-cu illərdə audit xidmətlərinin göstərilməsində payı. % 82-85 səviyyəsində idi;

-2012–2019-ci illərdə xarici audit təşkilatlarının audit xidmətlərinin göstərilməsindəki payı 88-90% təşkil etmişdir. (Дружиловская.Т: 2016. s. 12.)

Azərbaycanda xidmət bazarının təşəkkül tapdığı ilk gündən etibarən fəaliyyətlərində Deloitte & Touche, KPMG, Ernst & Yang və PriceWaterhouse Coopers kimi transmilli audit təşkilatları iştirak etmişdir. Göstərilən xidmətlərin əsas hissəsi onların payına düşdü. Tamamlanmış müqavilələrin həcmində xarici audit təşkilatlarının payı daha yüksəkdir. “2019-ci ildə, 2012-ci illə müqayisədə xarici audit təşkilatlarının həyata keçirdiyi müqavilələrin həcmi 1.8 dəfə artaraq 43.176 min AZN təşkil etmişdir ki, bu da ölkədəki audit xidmətlərinin 98% -ni təşkil etmişdir. Bu dövrdə yerli audit təşkilatları tərəfindən icra olunan müqavilələrin həcmi 10% artaraq 3146 min AZN, müstəqil auditorlar tərəfindən həyata keçirilən müqavilələrin həcmi isə 30% artmışdır”. Araşdırmalar göstərir ki, xidmətlər

həcmi aparıcı xarici audit təşkilatlarında çalışan bir auditora aid edilən digər auditorlarla müqayisədə daha yüksəkdir. Beləliklə, yerli audit qurumları ilə müqayisədə 62 dəfə, müstəqil olmaqla 106 dəfə çoxdur.

“Azərbaycan Respublikasında audit xidmətlərinin həcmi 1996-cı ildə 3,3 milyon manat təşkil etdiyi halda, 2017-ci ildə bu rəqəm təxminən 15 dəfə artaraq 44 milyon manata çatmışdır. Bununla belə, audit xidmətlərinin ÜDM-də payı əhəmiyyətsizdir və bu müddət ərzində 0,001% -dən çox olmamışdır. (Rzayev Q.R: 2006. s. 76-77.)

Son vaxtlar ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqətin artması bu sahədə audit xidmətinin inkişafı üçün yeni imkanlar yaratdı. Lakin bu inkişaf hələ gözlənilən nəticəni verməyib. “Beləliklə, son 5 ildə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də audit xidmətlərinin payı aşağı səviyyədə olub və dəyişməz olaraq 0,001% -i keçməyib. Audit xidməti ilə müqayisədə ticarətin ÜDM-də payı 10%, nəqliyyat - 6,7%, turizm və ictimai iaşə - 2,4%, informasiya və rabitə xidmətləri - 1,8%, maliyyə və sığorta fəaliyyətləri - 2,6%. əhali - 2.7%”. (В.И.Подольского: 2010. s. 57-59.)

Azərbaycanda əsas kapitalla qoyulan investisiyanın həcmi ildən-ilə artır. Eyni zamanda, investisiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində audit xidmətlərinin fəaliyyətinin artırılmasına dair tələblər də artır, lakin bu sahədə auditin rolu çox zəifdir. Son 5 ildə audit xidmətlərinin əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarında payı yalnız 0,001% artaraq% 0,002 səviyyəsinə çatmışdır.

Ölkə əhalisinin gəlir artım səviyyəsi ilə müqayisədə, audit xidmətlərinin inkişafı zəif bir vəziyyət tutur, onların ölkə əhalisinin gəlirlərindəki payı 0,001% -dir. Audit xidmətlərinin əksəriyyətinin göstərildiyi sahələrdən biri də maliyyə bazarıdır. Mövcud qanunvericiliyə görə, bu sahədəki strukturlar həm proaktiv, həm də məcburi yoxlamalara tabedir. Son 25 ildə əldə edilmiş irəliləyişə baxmayaraq, maliyyə bazarı strukturlarının auditdən yayınma hallarının sayı bu sahədə artmaqdadır. Ölkədə sığorta təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlərin həcmində artım tendensiyası müşahidə olunur. Bununla yanaşı, sığorta bazarında göstərilən audit xidmətlərinin həcmi yüksək qiymətlərə layiq deyil, sığorta bazarında auditin payı 0,05% səviyyəsində qalır. Maliyyə bazarının strukturuna daxil olan banklar və

maliyyə və kredit təşkilatları audit fəaliyyətinin əsas sahəsinə aiddir. Sığorta təşkilatlarından fərqli olaraq, bankların və maliyyə və kredit təşkilatlarının fəaliyyəti daha geniş sahələri əhatə edir. Bankların və maliyyə və kredit təşkilatlarının sabit və dayanıqlı fəaliyyətləri, əsas yoxlama subyektlərindən biri sayılsa da, auditin bu sahədəki mövqeyi qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Beləliklə, 2017-ci ildə 2012-ci illə müqayisədə audit xidmətlərinin iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında payı 0,002% -dən yalnız 0,004% -ə yüksəldi. (<http://www.consultant.ru/>)

Son 5 ildə ölkənin qiymətli kağızlar bazarında (SM) ciddi fəaliyyət olmuşdur və bu maliyyə bazarı, qanunvericiliyə görə, həm də audit fəaliyyətinin əsas sahələrindən biridir. Lakin bu bazarda audit xidmətlərinin təşkili və inkişafı səviyyəsi aşağıdır. Beləliklə, 2012-ci ildə fond bazarının kapitallaşma səviyyəsində audit xidmətlərinin payı 0,003% idisə, 2019-cü ildə bu göstərici dəyişməz qaldı.

Son illər Azərbaycan Respublikasında göstərilən xidmətlərin strukturunda rabitə xidmətlərinin (34,2%), istehlakçı xidmətlərinin (21,9%), sərnişin nəqliyyatı (19,6%) və mənzil-kommunal xidmətlərin (15,2%) payı daha yüksək olmuşdur ölkədəki bütün xidmətlərin 90,3% -ni təşkil etmişdir. Digər xidmət sahələri çox fəal deyildi. “Beləliklə, ölkədə göstərilən xidmətlərin 3,4% -i təhsil, 1,8% -i turizm və ekskursiyalar, 1,1% -i tibb, 0,7% -i mədəniyyət, 2,1% -i digər xidmətlərdir. Ən aşağı göstərici audit xidmətləri üçündür -% 0,01”. (Аудит налогообложения: 2009. с. 43-45.) Son 10 ildə sənaye, xüsusən də ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafı meyli olmuşdur. Eyni zamanda, bu sahədəki audit xidmətlərinin rolu da artmalıdır. Lakin, digər sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də audit xidmətlərinin payı yüksək səviyyədə qalmır.

1. Son 10 ildə Azərbaycanda qəbul edilmiş dövlət proqramlarında və bir sıra konseptual sənədlərdə audit xidmətinin inkişafının əhəmiyyəti əsaslandırıldı.

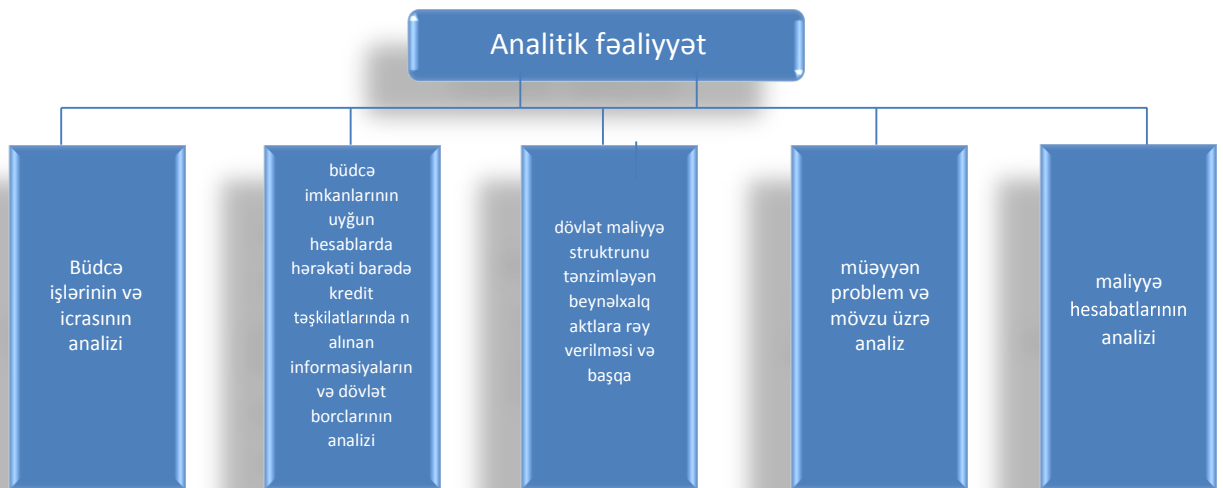
2. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası audit bazarının inkişafı və bu xidmətin təşkili və tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üçün lazımı tədbirləri həyata keçirir. Bütün bunlara baxmayaraq, milli audit sisteminin inkişafına ehtiyac yüksək olaraq qalır.

3. Auditin cəmiyyətdə imicinin yaxşılaşdırılması üçün təhsil tədbirləri, milli audit kadrlarının bilik səviyyəsinin və peşəkarlığının artırılması tədbirləri daxil olmaqla auditi beynəlxalq standartlara və tələblərə uyğun təşkil etmək üçün daha geniş tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.

2.2. Ölkədə auditor xidməti bazarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Ölkədə auditor xidməti həyata keçirən aparıcı orqan Hesablamalar Palatasıdır. Bütçə fondlarından istifadəyə nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri də bütçə layihələrini şərh etməkdir. 2008 - 2019-cu illər arasında bütün bu nəticələrə Palatanın rəsmi saytında baxmaq olar.

Sxem 3: HP analitik işi

Mənbə: AR HP , <http://www.sai.gov.az/>, 01.02.2021

Hesablama Palatası 2008-ci ildən bəri Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun maliyyə planına dair qanun layihələri ilə bağlı fikirlər səsləndirir. 2019-cu ildə AR Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda aparılan nəzarət paylarının nəticələrinə görə 62334.10 manat yenidən bərpa edildi, Fondun xərcləmə planına əlavə 219476.90 AZN məbləğində sənəd müvafiq olaraq yenidən quruldu və qanuna əsasən ödənildi. Aktivin gəlirlərinin 3078570,1 min manat, 2020-ci ildə nəzərdə tutulduğundan

22284,4 min manat və ya 0,7% çox olacağı proqnozlaşdırılır və gəlirlərin 64,1% -i zəruri dövlət sosial müdafiə xərclərindən əldə ediləcəkdir. Fondun istifadəsi 3078570.00 min manata qədər artmışdır ki, bu da 2020-ci il üçün göstəricidən 22284.30 min manat və ya 0.7 % çoxdur və Fondun istifadəsinin əsas hissəsi, yəni əhalinin 97.8% -i və ya 3023144.90 min manatıdır. (<http://www.sai.gov.az/> 2019, 2019).

2019-cu ildə Hesablama Palatası dövlət xərcləmə planı və büdcədən kənar aktivlər üzrə 2 məntiqi dissekt hazırladı. Dörd tədbir üzündən cinayət məlumatlarının AR Baş Prokurorluğuna göndərilməsi gözlənilirdi. 78 nəzarət tapşırığı dövlət xərcləri planının gəlir və istifadəsini, 4 büdcədən kənar dövlət ehtiyatının (təşkilat) gəlir və istifadəsini, 20 nəzarət fəaliyyəti NMR-nın xərclər planının gəlir və istifadəsini əhatə etmişdir. Açıqlanan ildə Hesablama Palatası tərəfindən dövlət xərcləri gəlirləri üzrə 3362,8 min manat, dövlət xərcləri istifadəsində aparılan nəzarət bölgüsünə görə 2809,1 min AZN təkrar qurulmuşdur. Bir qayda olaraq 8683.9 min AZN, 7532.0 ABŞ dolları və 47104.7 avro dövlət maliyyə planının zərərinə, 85.0 min manat isə dərnəklərin zərərinə bərpa edildi. 2019-cu ildə Hesablama Palatasının pul hərəkətlərini birləşdirmək üçün 3250.000 manat istifadə edilmişdir. (<http://www.sai.gov.az/>2019). Elan ilində, dövlətin maliyyə planına aktivlərin bərpası ilə yanaşı, 314.9 min manat məbləğində subsidiya azaldıldı və bu da dövlət aktivlərindən əlverişli istifadəyə səbəb oldu. Dövlət xərcləri planı ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda aparılan nəzarət bölüşdürmələrinin nəticələrindən də göründüyü kimi, Fondun maliyyə planına 62334.10 manat bərpa edilmişdir. Fond tərəfindən əhaliyə verilmiş hissə-hissə çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülmüş və bu səbəbdən 9397,8 manat əhalinin rekorduna köçürülmüşdür. HP tərəfindən 2016-cı ildə həyata keçirilmiş 53 nəzarət fəaliyyətindən 46-sı təhlil, 7-si məntiqi qırılma, 2017-ci ildə çətdirilən 70 nəzarət bölməsindən 68-i icmal, 2-si elmi araşdırma, 2018-ci ildə isə 75-dir. 2018-ci ildə 4751 min manat və 37.9 min dollar, 53 dövlət xərcləmə planında yenidən quruldu. 2019-cu ildə Hesablama Palatasının uğurlu fəaliyyətinə zəmanət vermək üçün 2794,6 min manat istifadə edilmişdir. Fərqli illər üçün xərcləmə planında yenidən qurulan aktivlərin ölçüsü əks olunmur. 2019-cu ildə

mənasız öhdəliklərin öldürülməsi üçün görülmən tədbirlər, 262.2 min AZN məbləğində debitor borclarının, 2.197.0 min AZN miqdarında öhdəliklərin geri qaytarılması və 8.758.0 min AZN məbləğində öhdəliklərin sona çatması və öhdəliklərin kredit faizi xatırlanır. 536,6 min manat miqdarında. 168.6 min AZN öhdəlik endirilib, 387.3 min AZN öhdəlik bağlanıb. Əlavə olaraq 226,4 mln. AZN, mal və material miqdarında sabit ehtiyatların 1604,4 min manat ölçüdə qeydiyyatı verilmişdir. Hesablama Palatasının 2014-cü ilin dövlət maliyyə planında yerləşdirilən aktivlər 3744,2 min manata qədər artmışdır ki, bunun da yalnız 3250,0 min manatı istifadə edilmişdir. Başqa sözlə desək, Hesablama Palatasının göstəricisi% 89.4 dərəcəsində icra edilmişdir. İlk təzminat 2.539.257 manatdır və davamlılığı 3.428 manat ilə qeyri-faydalı mənbələrə xərclənir. (<http://www.sai.gov.az/2019>).

2019-cu ildə başa çatmış nəzarət tapşırıqları, AR-nın müxtəlif millətlərdə 29 yerli baş mütəxəssis və 4 mülahizəli korpusu olduğu kimi 175 ofisin də təlimlərini əhatə edirdi. 2019-cu ildə dövlət xərcləri istifadəsi ilə müəyyən edilmiş nəzarət tədbirləri üçün 4.2 milyard manat paylanacaq. 2018-ci ilə zidd olan nəzarət tapşırıqlarının miqdarında böyük bir dəyişiklik olmamasına baxmayaraq, 2019-cu ildə əldə edilmiş aktivlərin ölçüsü əvvəlki ilə nisbətən 15.3% çoxdur. (<http://www.sai.gov.az/2019>).

AR Dövlət Neft Fondunun 2019-cu il üçün maliyyə hesabatları, eyni zamanda Neft Fondundan 2018-2019-cu illərdə AR-nın Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fonduna ayrılan aktivlər müəyyən edilmiş nəzarət tədbirlərində araşdırılmışdır. 2019-cu ildə büdcədən kənar dövlət aktivlərinin gəlirləri və istehlakları ilə. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ilə müəyyən edilmiş nəzarət tədbirləri 128,7 mln. manat. 2019-cu ildə qlobal birliklərdən alınan kreditlərin zərərinə icra edilən bir neçə fəaliyyətin həyata keçirildiyi nəzarət bölmələri 68,1 milyon dollar, 17,3 milyon avro və 7,0 milyard dollara yüksəldi. Yapon aktivlərinin yeni ölçüsü əhatə edildi. Hər şey deyildikdə, 2019-cu ildə dövlət xərcləri gəlirləri, dövlət xərcləri istifadəsi, Baş Prokurorluğa göndərilən materiallar və əvvəlki illərdə ötürülən nəzarət paylarının nəticələri nəzərə

alınmaqla, 10.396.7 min AZN və 60.2 min Avro ölçüsündə varlıqlar ehtiyac olduğu kimi yenidən quruldu.

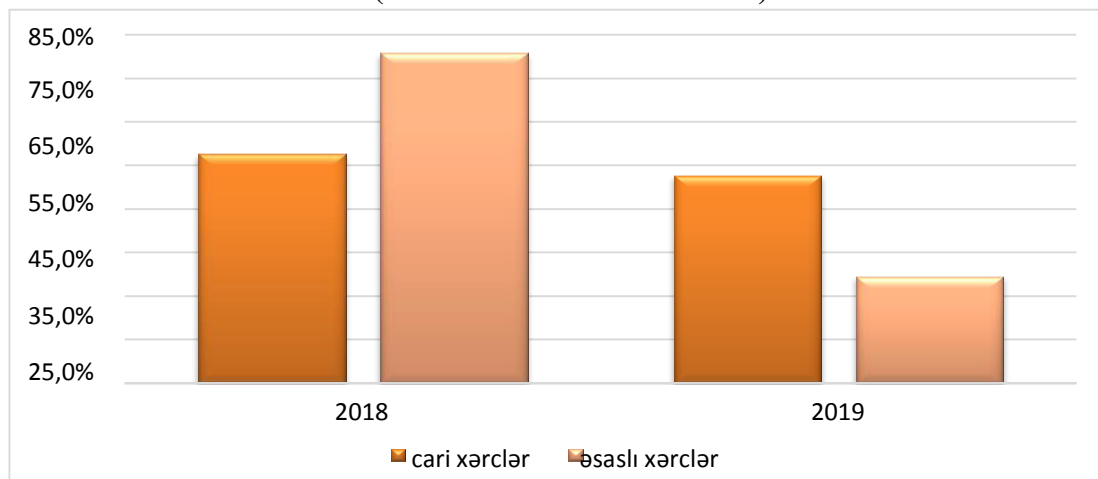
2019-cu ildə, nəzarət tədbirləri səbəbi ilə, əvvəllər dövlət xərcləri planına ödənilən varlıqların geri qaytarılması ilə yanaşı, ayrıca 1,6 mln. 1.7 milyon manat məbləğində işlər və idarələr tamamlandı. Manat məbləğində stok və natura şəklində materialların bərpası verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda dövlət xərcləri planı ilə birlikdə aparılmış dörd nəzarət bölgüsünün nəticələrindən də görüldüyü kimi, Fondun xərclər planına 266,0 min manat bərpa edilmiş və məcburi dövlət sosial müdafiə xərcləri üzrə 636,900 manat ödənilməmişdir. zaminlərin hesabatlarında əks olundu. Nəzarət tədbirləri səbəbindən Hesablama Palatası tərəfindən 134 yazı göndərildi. Hesablama Palatası Şurasının seçimləri ilə 995 təklif verilmişdir ki, bunların da 10,8% -i zəif tərəflər və işlərin (idarələrin) icrası üçün dövlət xərcləmə planının yenidən qurulması, 8,5% debitor və kreditor borclar, 80,7% - Sonradan tanınmış çatışmazlıqların çatışmazlığı və məşqlərin möhkəmləndirilməsi ilə müəyyən edilmiş müxtəlif fikirləri əhatə etdim. 2019-cu ildə Hesablama Palatasının əvvəllər qeyd olunan faydalı təlimləri üçün dövlət maliyyə planından 3175,5 min AZN istifadə edilmişdir. Bu məbləğ təsdiqlənmiş 55 təklifin% 81,6-na bərabərdir və bir il əvvəlkindən 2,3% azdır. Bu cür varlıqların 82,5% -i iş xərcləridir, bu elan ilində NMR İdarəsi də daxil olmaqla 146 nümayəndəni əhatə etmişdir.

AR Hesablama Palatasının 2019-cu ildə Ali Audit Qurumu kimi fəaliyyət göstərməsi dünya birlikləri tərəfindən qətiliklə araşdırılmışdır. Diqqət yetirmək lazımdır ki, açıqlanan ildə - Açıq Büdcə İndeksinə dair hesabatda Hesablama Palatasının AR ASC olaraq xərcləmə nəzarətinə qədər hərəkəti əlli fokusla 100 ballıq miqyasda qiymətləndirilmişdir; bu, keçmiş qiymətləndirmədən 8 daha yüksəkdir. Bu qiymətləndirmənin 2019-cu ildən əvvəlki məşqləri nəzərə almadığını nəzərə ala bilərik. 2020-ci ildə HP-nin məhsuldarlığını nəzərə alaraq, bu göstəricinin cari müddət üçün 50 fokusdan üstün olması vacibdir.

2018-2019-cu illərdə ötürülən nəzarət bölgüsü sayəsində cari istehlaklarda yüzdə 51,5, kapital istifadəsində yüzdə 46,5 idi. Bu ölçmələrdə göstəriləni kimi,

2019-cu ildə kəfənlənmiş aktivlərin səviyyəsi əsaslı şəkildə genişlənmişdir. Daha sonra, cari istehlaklardakı aktivlərin 78.4% -ni, kapital istifadə üzrə 25.6 %-ni əhatə etmişdir.

Qrafik 1: Nəzarət məsələsinin cari və əsaslı xərclərə uyğun ayrılan vəsaitin təhlili, (2018 -2019-cu müddətdə %)

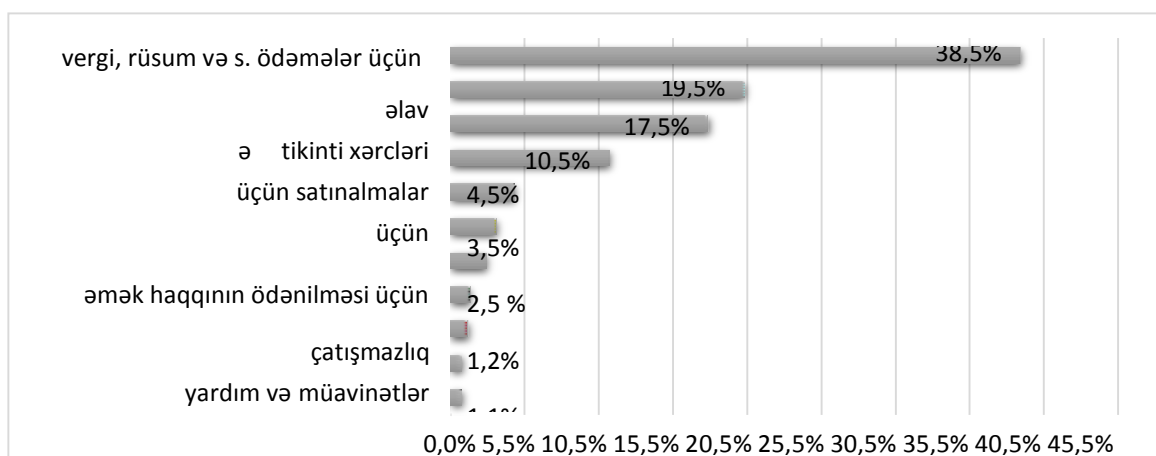
Mənbə : AR HP, <http://sai.gov.az>, 2019

Hesablama bu orqan tərəfindən 2019-cu il ərzində 1-i analitik, 34-ü audit analizi olmaqla 35 nəzarət tədbiri görülmüş və 17 audit qərarı ilə əlaqəli qərarlar alınmışdır. 2019-cu il ərzində ayrılmış vəsaitin 96.2 faiz dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş, 3.8%-i isə büdcənin yerli xərcləri hesab edilmişdir. Həmin vəsait 2018-ci il ilə müqayisə olunduqda 11% artıqdır, yəni 2019-cu ildə dövlət büdcəsinə mərkəzləşdirilmiş vəsaiti 85.2% təşkil etmişdir.

2018-19-cu il audit nəzarət işlərinin nəticələrini analiz etsək, 2018-ci ildə dövlət büdcəsinə alınmış vəsait 13.5 min AZN, 2019-cu il ərzində isə həmin vəsait 2.3 mln manat qədər idir. Budcədən kənar dövlət fondlarına kapitalın bərpası 2018-ci il üçün 12.7 min AZN və 87.3 min AZN qədər idi. 2019-cu ildə audit tədbirlərinin sonu olaraq 233 səhv aşkar edilmişdir.

Maliyyə nəzarəti qeyd olunan müddət büdcə gəlirləri, büdcə qazanclarının faydalı formada istifadə olunması də əsas amillərdəndir.

Qrafik 2: 2019-cu ildə dövlət büdcəsinə bərpa edilmiş vəsaitin yaranma mənbələri üzrə strukturunun dimamikası, %-lə

Mənbə : AR HP, <http://sai.gov.az>, 2019

2019-cu ildə dövlət büdcəsinə təmin olunmuş vəsaitlərin 17.5% faiz dərəcəsində 2624,5 min manat məbləğ tikinti fəaliyyəti prosesində ayrılan xərclərin icrası zamanı tapılan yanlışlıqların payına düşür. Digər əməliyyatlar üzrə aşkar olunmuş nöqsanlar üzrə dövlət büdcəsinə bərpa olunmuş məbləğin miqdarı 3002.3 min AZN məbləğ olmuşdur. Buda 19.7% kimi qiymətləndirilir.

Cədvəl 2: SWOT analiz: Hazırda Hesablama Palatasının fəaliyyəti

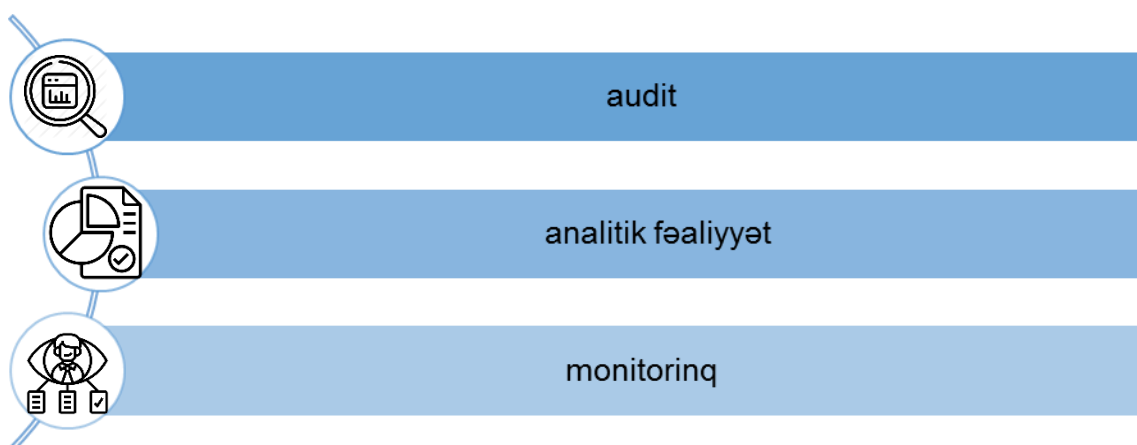
Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
<ul style="list-style-type: none"> ➤ "Hesablama Palatası haqqında" yeni Qanun Palatanın öhdəliklərini və imtiyazlarını genişləndirdi; ➤ Yeni qanun ISSAI rəhbərliyinə və global təcrübəyə uyğun olaraq hazırlanmışdır; ➤ Qanunverici orqan və rəhbərlə məqbul yazışmalar mövcuddur; ➤ Hesablama Palatası nümayəndələrinin məhdudiyətini gücləndirmək və xarici dövlət pul nəzarəti tədbirlərini ən üst səviyyəyə çıxarmağa hazırlıq etmək üçün bir Tədris Mərkəzi quruldu; ➤ Hesablama Palatasının əsas məqsədlərinə uyğun olaraq ilkin praktik məşğələlərdə və nüfuzlu dövrlərdə robotlaşma dərəcəsini yaratmaq üçün proqnozlaşdırıla bilən tədbirlər görmək, hadisələrin yenilikçi dönüşünü planlaşdırmaq və mövcud irəliləyişlərdən istifadə etmək məqsədi kimi; ➤ Dünya birlikləri ilə əlaqələri gücləndirmək niyyəti. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ISSAI normalarının natamam hökmranlığı və istifadəsi, qabaqcıl təcrübə təcrübəsinin araşdırılmaması, müxtəlif qiymətləndirmələrdə qüsurlu metodoloji hesabatlar; ➤ Bəzi ISSAI prinsiplərinin Azərbaycan dilinə şərh edilməməsi; ➤ Baxış dərəcəsinin aşağı olması; ➤ Millətın Konstitusiyası Palatanın azadlığı üçün zərurətləri müəyyənləşdirmir; ➤ Daxili nəzarət və keyfiyyət təsdiqi çərçivəsi nəzərdən keçirilmənin təbiətinə əks təsir göstərən ISSAI rəhbərliklərindən və ən yaxşı təcrübələrdən asılı deyildi; ➤ Keçmiş Strateji İnkişaf Planı tərəfdaşların fərziyyələrini və varlıqlarını nəzərə almırdı; ➤ Yeni və mütəxəssis kadrların hazırlanması üçün daha geniş bir müddət tələbi, maliyyə nəzarəti və mühasibat uçotu və məlumat yeniliyindən istifadə sahəsində dünya səviyyəsində bəyannamələri olan təvazökar sayda nümayəndə heyəti. ➤ Ən yaxşı təcrübələrdən tam istifadə üçün az sayda əlçatan heyət;

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf

Dövlət idarələrinin icraçıları və ictimai varlıqlardan istifadə sahəsindəki məsuliyyətini və dürüstlüyünü gücləndirmək, sakinlərin, parlamentin və fərqli tərəfdaşların fərziyyələri və üstünlükləri əsasında hərəkətlərini etmək;

Mövcud qanunun zərurətlərinə uyğun olaraq Hesablama Palatası 3 quruluşda kənar pul nəzarəti həyata keçirir və Hesabatda əhəmiyyətli sahələr üzrə hər üç strukturun hər birindəki təlimlərə dair məlumatlar var:

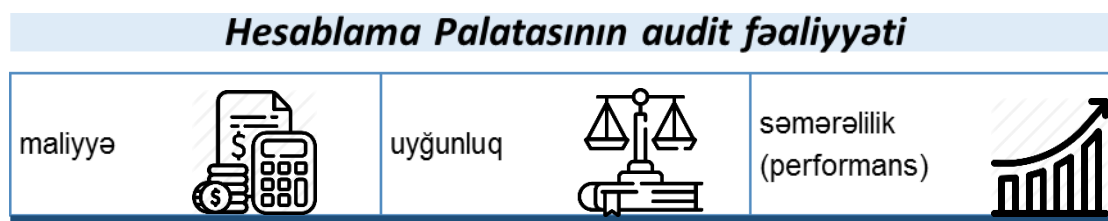
Sxem 4: Hesablama Palatası kənar dövlət maliyyə nəzarətini keçirilmə formaları

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf

Hesablama Palatasının yoxlama hərəkəti "Hesablama Palatası haqqında" AR-nın Qanununun 22-ci maddəsi ilə idarə olunur. 2020-ci ildə Hesablama Palatasının nəzərdən keçirmə hərəkəti 3 növ üzrə tamamlandı:

Sxem 5 : Hesablama Palatasının audit fəaliyyəti mexanizmi

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf

Vurğulamaq lazımdır ki, 2020-ci ildə hər bir nəzərdən keçirilməsinə baxmayaraq bir neçə növün birgə istifadəsi ilə nəzarət təlimləri həyata keçirilmişdir. Üstəlik, bir neçə icmalda İT nəzərdən keçirmə növünün bir neçə komponenti istifadə edilmişdir.

Hesabatda 2020-ci il üçün İş Planında təsəvvür edilən və nəticəsi seçilmiş nəzarət təxminlərinə dair məlumatlar yer alır.

2020-ci ildə "Dövlət sirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun şərtlərinə əsasən 1 baxış keçirilmişdir.

Əlavə edilən tədbirlərin pul nəzarətini yaxşılaşdırması və yeni icmal növləri təqdim etməsi gözlənilir:

COVID-19 pandemiyasının pul nəzarəti üzərində təsirindən asılı olmayaraq, bəzi digər sahələrdə olduğu kimi, 2020-ci ildə də pul nəzarəti tədbirlərinin dövlət maliyyə planının və büdcədənkənar dövlət ehtiyatlarının gəlirləri və istifadəsinə genişləndirilməsi üzərində iş davam etdirildi. 2020-ci ildə kəfənlənən aktivlər, həm cəmi, həm də aktivləri baxımından əvvəlki ilə nisbətən daha yüksək idi.

Monetar nəzarəti gücləndirmək üçün 2020-ci ildə pul və məhsuldarlıq (icra) icmallarına dair metodoloji hesabatların layihələri işlənib hazırlanmış və araşdırılmışdır.

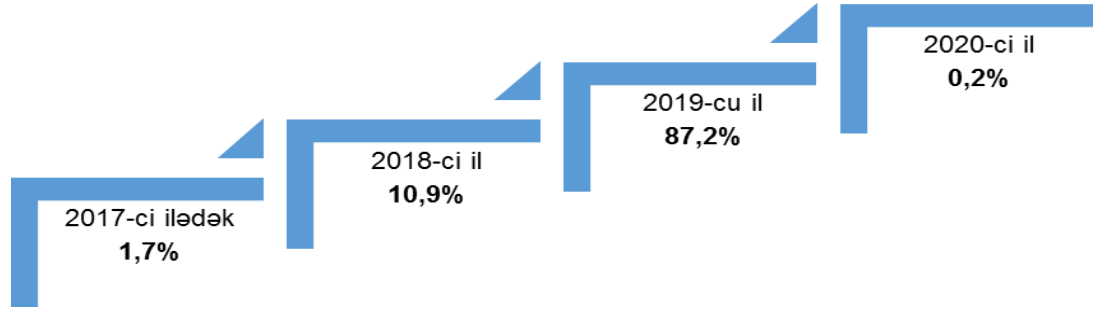
Dövlət pul vəsaitləri idarəsini yaxşılaşdırmaq üçün dəyişikliklərin təyin olunduğu yer kimi dövlət pul aktivlərindən daha ağıllı istifadəni nəzərə alaraq Səmərəlilik Auditi Sektoru yaradıldı.

2020-ci ildə nəzərdən keçirmə təlimlərinin tam elektronlaşdırılmasını təmin edən proqramın (AFIS) tam icrası, nəzərdən keçirmə dövrlərinin xarici rəhbərliyini nəzərə alır və iş planı çərçivəsində həyata keçirilmiş məşqlərin nəticələrini ekranlaşdırır. Eyni zamanda, bu məhsulun istifadəçi interfeysini yaxşılaşdırmaq, proqram vasitəsilə nəzarət edilən məşqlərin sayını artırmaq üçün proqramın təkmilləşdirilməsi üzərində iş aparıldı.

2020-ci ildə, bütün məkanlarda olduğu kimi, COVID-19 pandemiyasının pul nəzarəti üzərindəki təsirinə baxmayaraq, Hesablama Palatası tərəfindən açıq aktivlər üzərində həyata keçirilən pul nəzarəti tədbirləri genişləndirildi. Beləliklə, 2020-ci ildə ötürülən nəzarət bölgüsü həm əvvəlki ilə nisbətən həm cəmi, həm də varlıq baxımından daha yüksək idi.

2020-ci ildə ümumilikdə 9279,1 mln. kritik bir hissəsi 2019-cu ilin payına düşən manat:

Sxem 6: 2020-ci ildə aparılmış auditlərlə əhatə edilmiş dövlət vəsaitlərinin illər üzrə bölgüsü, %-lə

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf

Ödənilmiş məbləğin nəzərdən keçirmə strukturları tərəfindən yayılmasına gəldikdə, uyğunluğun nəzərdən keçirildiyi aktivlərin bir hissəsinin məcmu məbləğin 97.0% -i olduğu nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda təsdiq olunduğu kimi Palatanın nəzarət tədbirlərinin bir hissəsi istehlaklara genişlənmək üçün hökumət gəlirlərini xatırlayır. 2020-ci ildə bu yola yönəldilən icmalda tanınan müxtəlif məsələləri və qiymətləndirilən qurumun qərarını bu şəkildə açıqlayırıq.

2020-ci ildə dövlət xərcləri gəlirlərinin çeşidinə zəmanət verən AR Dövlət Gömrük Komitəsi, Hava Nəqliyyatında Baş Gömrük İdarəsində (Şöbə) təşkilatın vəziyyətinə baxıldı. Nəzərdən keçirilməsinin yanvar-aprel 2019 və 2020-ci illəri əhatə etdiyi nəzərə alınmalıdır.

Hər şeydən əvvəl vurğulamaq lazımdır ki, 2019-cu ildə qüvvəyə minməsi ilə xarakterizə olunan qüvvələr daxilində Departament 436588 halda 11637393,6 min manat, 2020-ci ilin yanvar-aprel aylarında isə 6705847,1 min manat tədbirdə 115289 işdən təmizlənmişdir.

2019-cu il üçün qiymətləndirmə 464,7 milyon təşkil edir. manat və ya 115,0 %, 2020-ci ilin yanvar-aprel aylarında isə 169,7 mln. manat və ya 106,4% təşkil edib. Eyni zamanda, 2019-cu ilin ay-ay təxminlərinin yanvar ayında 5.5 %, fevralda 15.1 % və martda 6.7 % çatışmazlığı ilə razı qaldığına diqqət yetirmək lazımdır.

Cədvəl 3: Nəzarət tədbiri keçirilmiş təşkilatlarda qanunvericiliyin tələblərinin pozulması ilə əlaqədar nöqsanların istiqaməti üzrə nöqsan hallarının sayı

Nöqsanlar	büdcə qanunvericiliyi	əsaslı qoyuluşlar	dövlət əmlakının istifadəsi	dövlət satınalmaları	vergi və gömrük qanunvericiliyi	Büdcədən - kənar fond, sosial təminat və sosial müdafiə	Cəmi
AR Milli Məclisi	7						7
AR İqtisadiyyat Nazirliyi	8			3			11
AR Gənclər və İdman Nazirliyi	6			6	4	2	18
AR Gənclər və İdman Nazirliyi (investisiya xərcləri)	9	6		2			17
AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (mineral gübrələrin, biohumusun və pestisidlərin dəyərinin güzəşt olunan hissəsi üzrə)	8						8
AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (yanacaq və motor yağlarına, buğda və çəltik əkininə, pambığa, süni mayalanma yolu ilə alınmış buzovlara görə subsidiya)	21						21
AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (investisiya xərcləri)	4	20		2			26
AR Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi	9		2	3	4		18
AR Dövlət Statistika Komitəsi	5	5		4			14
AR Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi	8			5	3		16
AR Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi	3				2		5
Aqrar Xidmətlər Agentliyi	21			20	6		45
Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi	3			3	2		8
Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi	8						8
Dövlət Sosial Müdafiə Fondu	5			3		8	16
Kütləvi İnformasiya Vəsitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu	7	20		5	2		34

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf, 01.01.2021

Cədvəl 4: Nəzarət tədbiri həyata keçirilmiş təşkilatlarda qanunvericiliyin tələblərinin pozulması ilə əlaqədar nöqsanların istiqaməti üzrə nöqsan hallarının sayı

Nöqsanlar	büdcə qanunvericiliyi	əsaslı qoyuluşlar	dövlət əmlakının istifadəsi	dövlət satınalmaları	vergi və gömrük qanunvericiliyi	Büdcədən-kənar fond, sosial təminat və sosial müdafiə	Cəmi
Dövlət Məşğulluq Xidməti və onun yerli orqanları	4			3			7
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası	14		4	13			31
Milli Onkologiya Mərkəzi	3						3
Bakı Dövlət Universiteti	8			3	3		14
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	5	4		2			11
Azərbaycan Tibb Universiteti	21	4	2	3			30
Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Hava Nəqliyyatında Baş Gömrük İdarəsi					12		12
Modul tipli sutəmizləyici qurğuların alışı, quraşdırılması və istismarı ilə bağlı	3	7					10
Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti (investisiya xərcləri)	20	6		6			32
Bakı Şəhər Mənzil Kommunal Təsərrüfatı Departamenti	9	2	1	9	5		26
Bakı Şəhər Məktəbəqədər Təhsil Müəssisələri və Uşaq Evləri İdarəsi	8	5		3			16
Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Lənkəran şəhər şöbəsi						9	9
“Azərişiq” ASC	3	4		6			13
“Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” ASC		3	20				23
Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC (subartezian quyularının layihələndirilməsi və tikintisi)	5	8					13
İnnovasiya və Təchizat Mərkəzi	8						8

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf, 01.01.2021

2020-ci ildə bitmiş 34 icmalın nəticəsi yekunlaşdırıldı və 452 halda çatışmazlıqlar fərqləndirildi. Fərqli illər deyil, yuxarıdakı zəif tərəfləri qruplaşdırma cədvəlinin 6 bölgə üçün uyğunsuzluğu xatırladığına diqqət yetirmək lazımdır. Buna görə, ictimai borc məsələlərinin əhəmiyyəti və pul təşkilatı çərçivəsinin bir hissəsi nəzərə alınmaqla, bu yola yönəldilən təhlil məlumatları hesabat üçün pul mühasibatında və təfərrüatlarda çatışmazlıqlar barədə nöqtə məlumatları kimi fərqli bir alt bölmə kimi xatırlanır. Eyni şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, zəif tərəflər sərgi icmalının strukturunda tətbiq olunan tutarlılıq icmalının komponentləri kimi, 2020-ci ildə yönəldilən pul və tutarlılıq təhlilini də əhatə edir.

Cədvəl 5: 2020-ci ildə aparılmış maliyyə və uyğunluq auditləri üzrə müəyyən edilmiş nöqsanların təsnifat qrupları üzrə sayı və ümumi cəmdə xüsusi çəkisi

Təsnifat qrupları	Ümumi məbləğdə xüsusi çəki	say
büdcə qanunvericiliyinin pozulması	76,1	209
əsaslı qoyuluşlar üzrə nöqsanlar	32,9	93
dövlət əmlakının istifadəsi ilə bağlı nöqsanlar	1,3	31
dövlət satınalmaları ilə bağlı nöqsanlar	8,2	231
vergi və gömrük qanunvericiliyi ilə əlaqəli nöqsanlar	22,9	45
Büdcədən kənar fond, sosial təminat və sosial müdafiə ilə bağlı fəaliyyətdə nöqsanlar	2,!	27
Cəmi		562

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf, 01.01.2021

2020-ci ildə fərqlənən və kapital istehlaklarının icrasındakı zəif cəhətlərin açıq şəkildə ifadə edilməsində olduğu kimi, qruplaşdırma, xərcləmə qanunlarını pozma, ictimai satınalma sənədinin ilkin şərtləri ilə üsyankarlıqla toplanan çatışmazlıqlar arasında. Növbəti, pul və uyğunluq təhlilində baş verən adi çatışmazlıqlardır.

Dövlət əmlakının icrasının qarşılıqlı təhlili zamanı nəhəng və ən müntəzəm kəşflər Hesablama Palatası götürülmüş nəzarət hesablamalarından ötəri tənzimləmə, pul vəsaitləri və dövlət əmlakının idarəediciləri və istifadəsi zamanı çox sayda əhəmiyyətli məsələni, pozuntuları tanıdı.

Hesablama Palatası tərəfindən fərqlənən çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlərin məlumatları Hesabat üçün tək təşkilatlar tərəfindən xatırlandı.

Cədvəl 6: Ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən nöqsanlar üzrə bərpa edilmiş vəsaitin həcmi və görülmüş digər tədbirlər barədə məlumat, min manatla

Həyata keçirilmiş tədbirlər	AR Milli Məclisi	AR İqtisadiyyat Nazirliyi	AR Gənclər və İdman Nazirliyi	AR Gənclər və İdman Nazirliyi (investisiya xərcləri)	AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (yanacaq və motor yağlarına, buğda və çəltik əkininə, pambığa, süni mayalanma yolu ilə alınmış buzovlara görə subsidiya)
DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ					
BƏRPA, o cümlədən yaranma mənbələri üzrə	95,6	894,3	284,5	525,3	28235,7
əmək haqqının ödənilməsi üzrə	6,8	1,5	23,4		
əzamiyyə xərcləri üzrə	4,5	5,2	8,1		
tikinti xərcləri üzrə				525,5	
nəqliyyat xərcləri		4,1			
satınalmalar üzrə			4,5		
çatışmazlıq üzrə					
yardım və müavinətlər üzrə					
tədbirlərin keçirilməsi üzrə	45,2	26,1	271,3		
ərzaq və dərman xərcləri üzrə					
təhsil və təqaüdlərlə bağlı xərclər üzrə					
vergi, rüsum və s. ödəmələr		1,7			
digər	52,2	872,3	8,3		28335,7
Dövlət müəssisəsinin hesabına bərpa					
DSMF-ə bərpa					
Cəmi bərpa edilmiş dövlət vəsaiti	95,8	893,2	284,5	525,3	28335,7
DİGƏR TƏDBİRLƏR					
natura formasında bərpa					
mal-material					
görülmüş iş					
uçota alınma		9,3			
inventar					
bina, tikili					
debitor borclar					
uçota alınmış	5,1	23,1			
bağlanmış			2726,8		
kreditor borclar					
uçota alınmış	3847,6	1,5			
ləğv edilib					

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf, 01.01.2021

Cədvəl 7: Müxtəlif təşkilatlar tərəfindən nöqsanlar üzrə bərpa olunan vəsaitin həcmi və görülmüş başqa tədbirlər haqda informasiya, min AZN-la

Həyata keçirilmiş tədbirlər	AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (investisiya xərcləri)	AR Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi *	AR Dövlət Statistika Komitəsi	AR Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi **	AR Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi
DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ BƏRPA, o cümlədən (yaranma mənbələri üzrə)	112,2	113,2	136,7	112,5	2,3
əmək haqqının ödənilməsi üzrə		1,8			
ezamiyyə xərcləri üzrə					2,3
tikinti xərcləri üzrə	117,2		136,7		
nəqliyyat xərcləri		28,6			
satınalmalar üzrə					
çatışmazlıq üzrə					
yardım və müavinətlər üzrə		2,1			
tədbirlərin keçirilməsi üzrə				87,7	
ərzaq və dərman xərcləri üzrə					
təhsil və təqaüdlərlə bağlı xərclər üzrə					
vergi, rüsum və s. ödəmələr üzrə					
digər		92,8		22,8	
Dövlət müəssisəsinin hesabına					
DSMF-ə bərpa					
Cəmi bərpa olunan dövlət vəsaiti	117,2	113,2	136,7	112,7	2,3
Başqa TƏDBİRLƏR					
natura formasında bərpa	mal-material	29,1			
	görülmüş iş	534,1			
uçota alınma	inventar				
	bina, tikili				
debitor borclar	uçota alınmış		2,7		
	bağlanmış				
kreditor borclar	uçota alınmış				
	ləğv olunub				
azaldılmış maliyyə məbləği		93,4			

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf, 01.01.2021

Cədvəl 8: Ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən nöqsanlar üzrə bərpa edilmiş vəsaitin həcmi və görülmüş digər tədbirlər barədə məlumat, min manatla

Həyata keçirilmiş tədbirlər	Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi *	Dövlət Sosial Müdafiə Fondu **	Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu *	Bakı Dövlət Universiteti	Azərbaycan Tibb Universiteti
DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ BƏRPA, Həmçinin (yaranma mənbələri üzrə)	6,7		87,5	63,3	423,8
maaşın ödənilməsi üzrə			22,8	1,3	
ezamiyyə xərcləri üzrə	6,7				
inşaat xərcləri üzrə					128,3
nəqliyyat xərcləri			2,5		
satınalmalar üzrə					
çatışmazlıq üzrə					
Kömək və müavinətlər üzrə					
tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə					
ərzaq və dərman xərcləri üzrə					
təhsil və təqaüdlərlə əlaqədar xərclər üzrə				57,4	22,3
vergi, rüsum və s. ödəmələr üzrə				3,9	
başqa	1,05		96,3		294,5
Dövlət müəssisəsinin hesabına	819,3				8,4
DSMF-ə bərpa		285,3		1,3	
Cəmi bərpa edilmiş dövlət vəsaiti	824,8	285,3	97,2	72,5	433,1
BAŞQA TƏDBİRLƏR					
natura formasında bərpa	mal-material görülmüş iş				
uçota alınma	inventar bina, tikili				
debitor borclar	uçota alınmış	773,4	1264,5		
	bağlanmış		94,3		
kreditor borclar	uçota alınmış				
	ləğv edilib				
azaldılmış maliyyə məbləği				22,1	
ixtisar edilmiş ştat sayı				5	

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf, 01.01.2021

Cədvəl 9: Müxtəlif qurumlar tərəfindən nöqsanlar üzrə bərpa olunan vəsaitin həcmi və görülmüş başqa tədbirlər haqda informasiya, min manatla

Görülən tədbirlər	DGK-nin Hava Nəqliyyatında Baş Gömrük İdarəsi	Modul tipli sutəmizləyici qurğuların alışı, quraşdırılması və istismarı ilə bağlı ***	Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti (investisiya xərcləri) **	Bakı Şəhər Məktəbə-qədər Təhsil Müəssisələri və Uşaq Evləri İdarəsi
DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ BƏRPA, həmçinin (yaranma mənbələri üzrə)	23197,3	2321,6	2591,8	632,3
maaşın ödənilməsi üzrə				51,6
ezamiyyə xərcləri üzrə				
tikinti xərcləri üzrə		2325,2	2328,2	49,3
nəqliyyat xərcləri				
satınalmalar üzrə			260,6	420,0
çatışmazlıq üzrə			89,8	
Kömək və müavinətlər üzrə				
tədbirlərin görülməsi üzrə				
ərzaq və dərman xərcləri üzrə				70,1
təhsil və təqaüdlərlə əlaqədar xərclər üzrə				
vergi, rüsum və s. ödəmələr üzrə	23197,5			
başqa			45,1	29,3
Dövlət mərkəzinin hesabına				
DSMF-ə bərpa				
Cəmi bərpa olunan dövlət vəsaiti	23187,2	2321,4	2591,8	622,2
BAŞQA TƏDBİRLƏR				
natura formasında bərpa	Məhsul-material		5,9	
	görülmüş iş		427,1	
uçota alınma	inventar			
	bina, tikili			
debitor borclar	uçota alınmış			4803,2
	bağlanmış		52435,4	
kreditor borclar	uçota alınmış			
	ləğv olunub			932,3

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf, 01.01.2021

Müvafiq olaraq, 130,3 mln. Manat çatışmazlığı ilə icra olunan məbləğin 42,4% -nin yenidən qurulması üçün seçim edildi və bu məbləğin 94,0% -i 2020-ci ildə icra edildi.

Qüsurları ilə icra olunan, geri qaytarılması üçün tədbirlər xarakterizə olunmayan aktivlərin bir hissəsi 75,1 mln. manat, bunun 16,4 mln. manat qanun tətbiq etmə ofislərinə təqdim edilmişdir. İl ərzində 58,7 mln. AZN ölçüsündə varlıqların geri qaytarılması açıq sistemlərin olmadığı üçün xəyal sahəsindən kənardadır.

2020-ci ildəki icmallara görə 49.0 mln. Aktivlərin 98,3% -i dörd başlığı əhatə edir. Bu şəkildə bu varlıqların 2,5% -i əldə etmə sahəsini, 9,2% -i inkişaf, 20,8% -i xərclər, öhdəliklər və müxtəlif hissələrlə, 65,8% -i isə müxtəlif əraziləri əhatə etmişdir. Hərəkət, nəqliyyat vasitəsinin saxlanması, təlimat, iş, yemək, çatışmazlıqlar, kömək və üstünlüklər və hallarla müəyyənləşdirilən 1.7 %-dən artıq xərclər:

Əvvəlki illərdə başa çatmış nəzarət qiymətləndirmələrinin nəticələrini icra etmək üçün təşkilatlar tərəfindən alınan vasitələr 2020-ci ildə də davam etdirilmişdir. 2020-ci ildə əvvəlki illərdə başa çatmış nəzarət hesablamalarına görə 2020-ci ildə məlumatlar 20-dən çox ofisdən əldə edilmişdir.

Bu məlumatlar effektiv şəkildə həyata keçirilmiş və önəmli şəkildə icra edilmiş aktivlərin qanuni bərpa edilməsi kimi müxtəlif müxtəlif tədbirləri əhatə etmişdir.

Diqqət yetirmək lazımdır ki, dövlət maliyyə planına, büdcədən kənar dövlət ehtiyatlarının xərcləmə planına və fondların ziyanına varlıqların yenidən qurulması ilə yanaşı, çatışmazlıqları öldürmək üçün müxtəlif tədbirlər görülür.

2020-ci ildə əvvəlki illərdə başa çatan icmallara görə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən 379,6 min manat, Bakı Nəqliyyat Agentliyi (BTA) tərəfindən 795,5 min manat, AMEA, Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər tərəfindən 13,9 min manat. Məcburi Köçkünlərlə İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 7.0 min manat, bank avansları, kassa işləri və dövlət öhdəliyi icmalına görə 480.5 min manat, DSMF Gəncə şəhəri Kəpəz və Nizami tərəfindən, eyni Abşeron və Salyan bölgə

bölmələri tərəfindən 13.1 min manat. Dövlət xərcləri planına çox sayda manat bərpa edildi.

Bundan əlavə, BNA-nın 128.9 min manat, AMEA-nı 355.1 min manat məbləğində debitor borclarını bağladığı da nəzərə alınmalıdır.

Cədvəl 10: Kənar dövlət maliyyə nəzarəti tədbirlərinin obyektləri tərəfindən 2020-ci ildə həyata keçirilmiş tədbirlər barədə məlumat, min manatla

Görülən tədbirlər		2020-ci ilin İş planı üzrə bitən tədbirlər üzrə	Keçmişdə bitən tədbirlər üzrə 2020-ci ildə görülen işlər üzrə	Cəmi
DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ BƏRPA		49038,5	1770,0	50808,5
Dövlət müəssisələrinin hesabına bərpa		1621,5		2641,5
DSMF-ə bərpa		483,9	35,5	587,1
Cəmi bərpa olunan dövlət vəsaiti		53451,8	2894,3	63844,8
natura formasında bərpa	mal- material	42,4		34,7
	görülmüş iş	838,8		929,4
uçota alınmış inventar		517,3		626,5
debitor borclar	uçota	2575,4		3475,4
	bağlanmış	41950,6	594,2	59254,6
kreditor borclar	uçota	3847,8		3847,8
	ləğv edilib	922,5		932,5

Mənbə: https://sai.gov.az/files/Hesabat2020_FINAL_son.pdf, 01.01.2021

Əvvəlki illərdə göstərildiyi kimi, Hesablama Palatası, dövlət əmlakının qanuni, məhsuldar, sərfəli və yararlı istifadəsindən sui-istifadə edən və ya sadəcə onlara xəbərdarlıq edən səlahiyyətliyə qarşı mühüm intizam tədbiri görmədi və bundan sonra da belə edəcəklərini bildirdi. Ticarət markası yoluna qarşı çatışmazlıqlar etmək təhlükəsinin böyük olduğu sonunu təkrarlayır.

Sonradan, Hesablama Palatası 2020-ci ildə və daha əvvəlki illərdə başa çatmış nəzarət təxminləri səbəbindən 52846,9 min manat dövlət ehtiyatı, 50808,5 min manat dövlət maliyyə planına, 497,0 min manat DSMF-nin maliyyə planına və 1541,4 min manat yenidən bərpa edildi. 1000 AZN-in dövlət müəssisələrinin zərərinə yenidən qurulduğunu gördü.

2.3. Azərbaycanda auditor xidmətinin inkişafına mane olan problemlər

Ölkəmizdə audit 1994-cü ildən bəri inkişaf etməyə başlamışdır. Auditin yaradılması və tənzimlənməsi haqqında ilk qanun "Müfəttişlik Xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu 16 sentyabr 1994-cü ildə qüvvəyə minmişdir. 1994-2004-cü illər ərzində milli nəzarətin hüquqi quruluşu bir qanunverici orqan kimi kamilləşdi və inkişaf etdirildi. Nəzarətin cəmiyyətdəki əhəmiyyəti 1995-ci ildə qüvvəyə minən Konstitusiyada göstərilmişdir. Nəzarətin inkişafını təmin etmək məqsədilə 2002-ci ilin avqust ayında Auditorlar Palatasının fəaliyyəti ilə bağlı Konstitusiyaya dəyişiklik edildi.

Auditorlar Palatasının yarandığı gündən bəri fəaliyyətinin təşkilinin inkişafını təmin etmək və milli auditi beynəlxalq səviyyəyə qaldırmaq üçün audit standartları hazırlanmışdır. Ancaq yoxlaması ilə əlaqədar verilən bütün məlumatlara baxmayaraq, cəmiyyətin böyük bir hissəsi bu xidmət növünün məqsədini və əhəmiyyətini başa düşmür. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətini həyata keçirən İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, insanların bu məsələdə yaxşılaşdırılması üçün nəzarətdən faydalanmalarına kömək edə bilər. Bu missiya həyata keçirildikdə, əlaqədar şəxslər vergi ödəyiciləri kimi obyektiv və şəffaf nəticələrə sahib olacaqlar.

Beynəlxalq təcrübədə müşahidə olunan və nəzarəti çətinləşdirən hallar aşağıdakılardır:

- Vergi orqanının müdaxiləsi. Sözügedən vergi orqanının yoxlama ilə bağlı siyasətinin deyil, ayrı-ayrı dövlət qulluqçularının müdaxiləsidir. Məsələn, vergi məmuru maliyyə nəticələri təqdim etmədən əvvəl firmaya bir yoxlamadan keçməyi təklif edə bilər.

- İqtisadiyyat İnkişaf Nazirliyinin müdaxiləsi. Ölkəmizdə Birinci Dövlət Özəlləşdirmə Proqramının bitməsindən dərhal sonra 16 May 2000-ci ildə İkinci Proqram qüvvəyə mindi. Bu proqram özəlləşdirilməsinə xitam verməmiş orta və böyük dövlət qurumlarının özəlləşdirilməsini əhatə edir. Özəlləşdirməyə qədər şirkət İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən idarə olunur. Kimin nəzarəti altında

olduğunu sifarişin kim tərəfindən verildiyini əvvəlcədən müəyyənləşdirə bilər. Məsələn, hökumətin firmada böyük bir payı varsa, dövlət məmuru şirkət sahibini auditor və ya audit firması ilə münasibət qurmağa yönəldə bilər.

Bəzən üçüncü şəxslər müdaxilə edə bilər. Bunun səbəbi müqavilə məbləğinin müəyyən bir hissəsinin üçüncü şəxslərə komissiya olaraq verilməsidir.

Auditin keyfiyyətini aşağı salan və haqsız rəqabətə səbəb olan ən vacib amillərdən biri, yoxlamadan keçməli olan şirkətlərin yoxlamadan yayınmasıdır. 2003-2004 illəri ilə müqayisədə, 2005-ci ildə bir yoxlamadan keçməli olan şirkətlərin sayı azaldı. Səbəbi firmaların hələ də auditin nə qədər vacib olduğunu anlamamalarıdır. Bu vəziyyətdə qanunun öz gücündən istifadə etməsi arzu edilir. Bunu zəruri edən amillərdən biri də vergi qanunvericiliyində vergi yoxlamalarının sayının azaldılmasını nəzərdə tutan dəyişiklik və islahatlardır.

Əvvəlki auditorla müqavilənin ləğv edilməsinin səbəbini araşdırmaq keyfiyyətdə və rəqabətin tənzimlənməsində artımla nəticələnə bilər. Bu məsələ "Auditorların Etik Məcəllə" Qanununun 13-cü maddəsində araşdırılmışdır.

Sosioloji tədqiqatlar və tədqiqatlar nəticəsində aşağı məcburi audit məcburi audit qarşısını almaq üçün bir sıra səbəblər aşkar edilmişdir:

- Audit predmeti olan mühasibat uçotu və hesabat sahəsində boşluqların olması, xüsusilə də maliyyə idarələrinin təqdim edilməsi prosedurlarında;

- Təsərrüfat subyektlərinin məsul şəxsləri tərəfindən onların maliyyə hesabatlarının şəffaflığının təmin edilməsi ilə bağlı qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməməsi .

- Auditor xidmətlərinin qənaətbəxş keyfiyyəti

- Təftiş ilə bağlı zəif təbliğat-informasiya işləri

- Audit xidmətinin istifadəçilərinin auditə kifayət qədər etimadının olmaması;

6. bəzi Auditorların aşağı professional səviyyəsi

- Auditin təsərrüfat subyektləri tərəfindən real sektora qeyri-qanuni üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi göstərir ki, yoxlamadan yayınmanın əsas səbəbi Mühasibat uçotu və hesabatlılıq sahəsində, xüsusilə də maliyyə hesabatı prosesində

boşluqların olmasıdır. Statistikaya görə, yoxlamaların ən böyük faizi banklar və sığorta şirkətlərinin payına düşür. Onda Bələdiyyələr, səhmdar cəmiyyətlər və xarici investisiyalı şirkətlər var. "Bankların və sığorta şirkətlərinin təxminən 100% yoxlanmasının izahı var: bu təşkilatlar fəaliyyət növləri üzrə Beynəlxalq əməliyyat sistemlərinə daha çox inteqrasiya olunublar və maliyyə hesabatlarını tənzimləyici orqanlara-Mərkəzi Banka və Nazirliyə təqdim etməyə borcludurlar. maliyyə". (Kazımov R. N., Müslümov S. İ.: 2012. p. 48.) bu tənzimləyicilər, öz növbəsində, qanunun aliliyini təmin etmək üçün auditor hesabatı olmadan, həmçinin xarici tərəfdaşlar qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün tabeliyində olan təşkilatların maliyyə hesabatlarını qəbul etmirlər. Eyni, qismən də olsa, digər qurumlara da aiddir: ədliyyə Nazirliyinin bələdiyyə qurumları ilə iş mərkəzi bələdiyyələrin, emitentlərin Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin və dövlət əmlakının mülkiyyəti üzrə Dövlət Komitəsinin yoxlanılmış maliyyə hesabatlarını tələb edir. səhmdar cəmiyyətləri. Aşağıdakı müəssisələr xarici investisiyalı şirkətlərdir. Onların audit faizi nisbətən aşağı olsa da, onlar icbari auditə məruz qalan Məhdud Məsuliyyətli şirkətlərdən xeyli yüksəkdir. Səbəb ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən xarici sahibkarlar auditin daha dolğun təsvirinə malikdirlər, digər tərəfdən auditor xarici rezidentin Ana evinə təqdim edilmiş maliyyə hesabatını təsdiq etməyə borcludur. Bu faktlar istintaqın apardığı istintaq hərəkətlərinin materialları ilə də təsdiq edilir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AUDİTOR XİDMƏTİNİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və hesabatlıqda şəffaflığın artırılmasında auditor xidmətinin yeni dövrün çağırışları ilə uzlaşdırılması və auditin statusunun qanunvericiliklə yüksəldilməsi

Audit fəaliyyəti, auditorların təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatlarının, hesablaşma və ödəniş sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və başqa maliyyə öhdəliklərinin və tələblərinin müstəqil olaraq idarədənəkar yoxlanışlarını aparmaq, habelə digər audit xidmətləri göstərmək üçün sahibkarlıq fəaliyyətidir. Qanunun aliliyinin yaradılması və bazar iqtisadiyyatının yaranması kontekstində auditin hüquqi əsaslarının tərfi vacibdir. Audit, yeni yaranmış iqtisadi münasibətləri vicdansız sahibkarlıqdan qorumaq, iqtisadi sahədəki qanun pozuntularının qarşısını almaq və onlarla mübarizə aparmaqla yanaşı, ictimai hüquq şüurunu formalaşdırmaqdan ibarət olan iqtisadi və hüquqi nəzarətin daha da inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır.

Auditin inkişafı müəssisələrin rəhbərliyi ilə investorların maraqlarının ayrılması nəticəsində baş verdi. Buna görə də, müstəqil auditorlar institutunun yaranması məlumat tərtibçiləri ilə istifadəçilərin maraqları arasındakı uyğunsuzluq problemini aradan qaldıraraq məlumatın qərəzli olmasına gətirib çıxarır. Audit, bir sahibkarlıq subyekti üçün mənfi iqtisadi nəticələrə səbəb ola biləcək qeyri-dəqiq məlumatlara əsaslanan iqtisadi qərarlar qəbul etmə ehtimalını aradan qaldırır. Rusiyadakı auditorların fəaliyyəti, istifadəçilərinin sahib olmadığı məlumatların etibarlılığını qiymətləndirmək üçün xüsusi biliklərə ehtiyac ilə əlaqədar problemi aradan qaldırır. (В.И.Подольского: 2010. s. 35-36.)

“Maliyyə təhlili auditdə iki şəkildə istifadə olunur. Bir müəssisənin maliyyə mexanizminin bir metodu olaraq, əməliyyat və investisiya fəaliyyətləri üçün formalaşma və istifadə prosesləri”, analizin nəticəsi müəssisənin maliyyə rifahının, əmlakının vəziyyətinin, balansın aktivləri və öhdəliklərinin, bütün kapitalın və onun ayrı-ayrı hissələrinin dövriyyəsinin dərəcəsi, istifadə olunan vəsaitlərin gəlirliliyinin qiymətləndirilməsidir. (Рогуленко Т.М., Пономарева С.В: 2010. s. 78.) Müəssisənin

balans hesabatı ilə tanışlıq həm müqavilə bağlamaq mərhələsində, həm də auditin özü zamanı auditorun işində məcburi bir addımdır. Mühasibat hesabatlarının qısa və cəmləşdirilmiş formada maliyyə qiymətləndirmələri auditor tərəfindən təlimat kimi tələb olunur. Audit prosesində düzgün qərarı seçmək üçün bələdçi rolunu oynayır. Aparılan maliyyə təhlili nəticəsində auditorun məlumatlı olması onun hərəkətlərinə inam yaradır, auditin düzgün planlaşdırılmasına, mühasibat sistemindəki zəif tərəflərin aşkarlanmasına kömək edir.

Müştərinin fəaliyyəti ilə əvvəlcədən tanışlıq zamanı auditorun analitik prosedurları aşağıdakı hərəkətlərə endirilir:

- cari məlumatların standart dəyərlərlə müqayisəsi
- maliyyə nisbətlərinin qeyri-maliyyə göstəriciləri ilə müqayisəsi
- cari məlumatların əvvəlki dövrlərin məlumatları ilə müqayisəsi;
- cari məlumatların plan və proqnoz məlumatları ilə müqayisəsi
- Cari müəssisə məlumatlarının iqtisadi və sənaye ortalamaları ilə müqayisəsi.

-Analitik prosedurlardan istifadənin məqsədi müəssisənin fəaliyyətində və hesabatında tipik olmayan vəziyyətləri müəyyənləşdirməkdir.

-İkincisi, maliyyə təhlili auditor xidmətlərinin bir növü kimi qiymətləndirilir. Şirkət rəhbərliyi, təsisçiləri, mülkiyyətçiləri və səhmdarları şirkətin hesabat dövrünün sonundakı maliyyə vəziyyəti, əldə etdiyi gəlir və istifadəsi barədə tam və ətraflı məlumata ehtiyac duyurlar.

-Audit müştəriləri yalnız müəssisələrinin mövcud maliyyə vəziyyəti ilə deyil, həm də böyümə perspektivləri, qəbul edilmiş qərarların gözlənilən nəticələri ilə maraqlanırlar.

-Maliyyə təhlilinin əsas məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyəti, mənfəəti və zərərləri, aktiv və öhdəliklərin strukturundakı dəyişikliklər, borclu və kreditorlarla hesablaşmalarda obyektiv və dəqiq təsəvvür yaradan bir neçə əsas parametr əldə etməkdir.

-Bu vəziyyətdə menecer həm müəssisənin cari maliyyə vəziyyəti, həm də yaxın və uzaq perspektivləri ilə maraqlana bilər.

-Təhlilin məqsədləri müəyyən bir-birinə bağlı analitik problemlərin həlli nəticəsində əldə edilir. Analitik tapşırıq analizin təşkilati, texniki və metodoloji imkanları nəzərə alınmaqla analizin məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsidir. Analitik problemin həllində əsas amil ilkin məlumatın həcmi və keyfiyyətidir. Nəzərə alınmalıdır ki, bir müəssisənin dövrü mühasibat və ya maliyyə hesabatları yalnız müəssisədə mühasibat prosedurlarının həyata keçirilməsi zamanı hazırlanmış xam məlumatlardır.

-Maliyyə hesabatlarının analitik oxunuşunun əsas prinsipi deduktiv metoddur, yəni təkrarən tətbiq edilməli olan ümumi ilə spesifik arasında.

-Təcrübədə maliyyə hesabatlarının oxunması üçün əsas qaydalar hazırlanmışdır: üfiqi təhlil, şaquli təhlil, trend təhlili, maliyyə nisbətləri metodu, müqayisəli təhlil, amil təhlili.

-Üfiqi analiz - hər hesabat maddəsinin əvvəlki dövrlə müqayisəsi.

-Şaquli təhlil - yekun maliyyə göstəricilərinin strukturunun hər hesabat bəndinin nəticələrə bütövlükdə təsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə müəyyənləşdirilməsi.

-Trend təhlili - hər bir hesabat maddəsini əvvəlki dövrlərlə müqayisə etmək və təsadüfi təsirlərdən və fərdi dövrlərin fərdi xüsusiyyətlərindən təmizlənmiş göstəricinin dinamikasının əsas tendensiyasını müəyyənləşdirmək.

-Nisbi göstəricilərin təhlili - fərdi hesabat bəndləri və ya müxtəlif hesabat formalarının bəndləri arasındakı əlaqəni hesablamaq, göstəricilərin əlaqəsini müəyyənləşdirmək.

-Müqayisəli analiz eyni zamanda bir firma, törəmə müəssisələr, bölmələr, emalatxanaların ayrı-ayrı göstəriciləri üzrə məcmu hesabat göstəricilərinin təsərrüfatdaxili analizi və müəyyən firmanın fəaliyyətinin rəqiblərlə müqayisədə təsərrüfatarası təhlil, sənaye orta və ümumi iqtisadi məlumat.

-Faktor analizi - ayrı-ayrı amillərin effektiv göstəriciyə təsirinin deterministik və ya stoxastik tədqiqat metodlarından istifadə edərək təhlili. Faktor təhlili ya

birbaşa ola bilər, yəni təsirli göstəricini tərkib hissələrinə bölmək, ya da tərs, yəni ayrı-ayrı elementləri ümumi effektiv göstəriciyə birləşdirmək.

3.2. Auditor xidməti bazarının əhatə dairəsinin və göstərilən əlaqəli xidmətlərin genişləndirilməsi

Son illərdə Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi, sahibkarlığın sürətli inkişafı, müəssisələrin institusionalizasiyası, ölkənin dünya inteqrasiya idarəetmə sistemində mühüm dəyişikliklərin edilməsi zərurəti nəzarətin yenidən baxılması və yenidən qurulması sistemi ortaya çıxdı. Ölkədə vergilər və valyuta ilə bağlı qanunların pozulduğu, dövlət vergilərinin alınmadığı, ortaqların və kredit təşkilatlarının hüquqlarının pozulduğu müşahidə edildi. Bu çərçivədə 1994-cü ildə “Yoxlama xidməti haqqında qanun” un qəbul edilməsi ilə ölkədə yoxlamanın hüquqi əsası qoyulmuşdur. Auditin etibarlılığını və keyfiyyətini artırmaq üçün “Milli Audit Standartları” nın yaradılması istiqamətində addımlar atılmışdır. Bu məqsədlə 1996-cı ildə "Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası" yaradıldı. (Kazımov R.N, Namazova C.B: 2011. s. 51.)

Yetmiş ildən çox Sovet İttifaqının tərkibində olan Azərbaycanın sosial və iqtisadi tərəqqisi ideoloji baxışlara uyğun inkişaf etmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində milli azadlıq mübarizəsi ilə müstəqil və suveren bir dövlət olan Azərbaycan Respublikası quruldu. Bu dövrdən başlayaraq ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafının əsasları da müəyyən edilmişdir. Beləliklə, bu komponent milli iqtisadiyyatın bazara uyğun formalaşması üçün zəmin yaratdı. Beləliklə, ölkədə mülkiyyət, sahibkarlıq və yeni hüquq təşkilatlarına müxtəlif töhfələr verdi. Bütün bu hadisələr iqtisadiyyatda və müəssisələrdə yeni idarəetmə və nəzarət sisteminin mövcudluğunu zəruri edirdi. (Abbasov İ.M: 2007. s. 51.)

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da maliyyə nəzarətindən kənar auditin həyata keçirilməsinə tələb artmağa başlamışdır. Yoxlama hər şeydən əvvəl müstəqil olduğundan, auditdə iştirak edən tərəflərin təzyiqi olmadan müəssisələrdə maliyyə əməliyyatlarının etibarlılığının obyektiv şəkildə müəyyənəndirilməsinə, bu əsasda maliyyə şəffaflığının təmin edilməsinə və tərəflər arasında düzgün maliyyə

münasibətlərinin qurulmasına imkan verir. Bu səbəbdən cəmiyyətdə peşəkar nəzarət tələbi gündən-günə artır. Bir tərəfdən, sahibkarlığın inkişafı və kapital bazarının özünü tənzimləyən meyli, tərəflər arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan maliyyə münasibətləri qurmağın zəruriliyi, digər tərəfdən dövlətin nəzarətə yönəldilməsi əhəmiyyət qazandı.

Azərbaycanda "audit" anlayışı ilk dəfə 1992-ci ildə "Xarici investisiyaların qorunması " və 1993-cü ildə "Sığorta haqqında" qanuna daxil edilmişdir. Digər tərəfdən, milli audit sisteminin formalaşma tarixi yuxarıda qeyd olunan qanunlarla və ya 1991-ci ildə yaradılan və 1996-cı ilə qədər fəaliyyət göstərən İdarəetmə Mərkəzinin fəaliyyəti ilə əlaqəli deyil. Bunun səbəbi İdarəetmə Mərkəzinin bir dövlət qurumu olması və maliyyə nəzarətində müstəqil yoxlama yox, dövlətin nəzarət agentliyi olaraq həyata keçirməsidir. Başqa sözlə, beynəlxalq kriteriyalara uyğun müstəqil audit xidməti Azərbaycanda qurulmadığından, sözügedən qanunlar həmin dövr üçün ikinci dərəcəli qanunvericilik idi. Bu səbəbdən Azərbaycanda milli yoxlama sisteminin formalaşması məhz 16 sentyabr 1994-cü il tarixdə "Müfəttişlik Xidməti haqqında Qanun" un qüvvəyə minməsi ilə təyin olundu. Sözügedən qanun ölkədə audit qanunvericiliyinin əsasını təşkil etdi və auditin inkişafı üçün zəruri hüquqi əsas oldu. (Azərbaycanın Milli audit standartları: 2004. s. 38-42.)

Qanun Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin tənzimlənməsini, auditin aparılmasının hüquqi prinsiplərini, auditorların vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini, müstəqil maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Təftiş Xidməti Qanun, auditi mal satan və xidmətlər göstərən müəssisələrin maliyyə əməliyyatlarına və fəaliyyətlərinə müstəqil nəzarət kimi müəyyən etmişdir. Maliyyə nəzarəti, ekspertiza, imtahanların aparılması, yazılı rəyin bildirilməsi, mühasibat əməliyyatlarının aparılması, əməliyyatların bütövlüyünün təsdiq edilməsi və auditorun peşə fəaliyyətinə uyğun xidmətlər göstərilməsi "yoxlama" fəaliyyəti kimi qəbul edilir. Yoxlamanın hüquqi əsasları qoyulduqdan sonra, auditorların və audit şirkətlərinin yoxlanılması məqsədilə Milli Məclis tərəfindən Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının aktivləşdirilməsi ilə Milli Standartların

hazırlanması və dərc edilməsi mərhələlərinə başlandı. 2011-ci ildə sözügedən qanuna bəzi dəyişiklik və əlavələrin edilməsinə qərar verildi. (Qasimov E.N., İsmayılov İ.H., Qasımova L.F: 2008. s. 121.)

Azərbaycanda nəzarət fəaliyyəti, habelə "Audit xidməti haqqında" qanun, "Mühasibat uçotu haqqında", "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında", "Azərbaycan Respublikasının bankları və bank əməliyyatları haqqında", " Kredit Təşkilatları haqqında Qanun ", " Sığorta haqqında Qanun ", " İntestisiya fondları haqqında ", " Səhmdar cəmiyyətləri haqqında ", " Məhdud cəmiyyətlər haqqında ", " Ətraf mühitin qorunması haqqında ", " Bələdiyyələrin əsaslar haqqında qanunu ". Maliyyələşdirmə "ayrıca" Mülki Qanun "və" Vergi Qanunu "ilə tənzimlənir.

Bundan əlavə, ölkə Prezidentinin imzaladığı fərmanlarda nəzarətin rolu və nəzarət sisteminin vəzifələri cəmiyyətin demokratikləşməsinə və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə daxil edilmişdir. Bunlara əlavə olaraq son illərin ən mühüm hökumət sənədlərindən biri olan "Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Proqramı (2004-2006)", "Şəffaflığın artırılması və Korrupsiyaya Qarşı Milli Strategiya (2007-2011)", " 2011-2020-ci illərdə səhm bazarı "2008-2015-ci illərdə Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişafa dair Dövlət Proqramı" audit sahəsində atılan vacib addımlardan biridir.

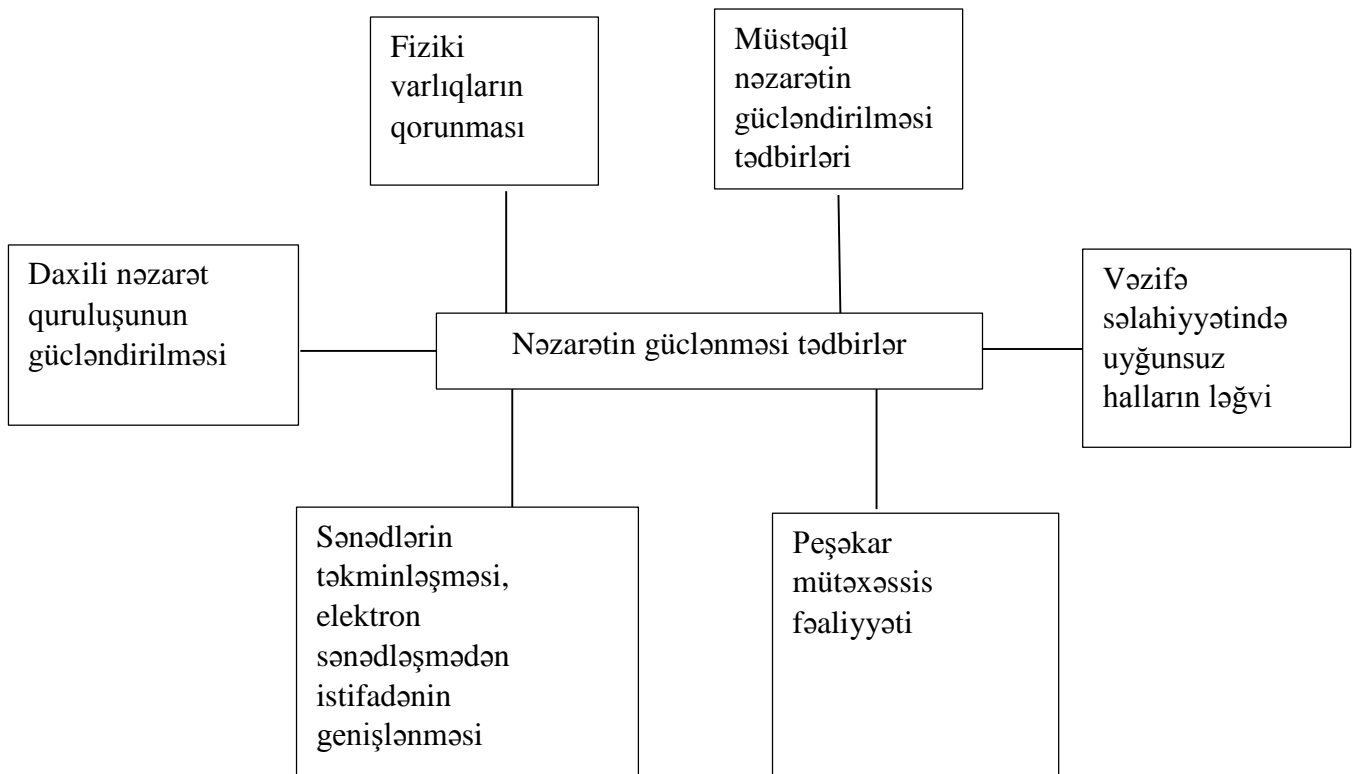
Azərbaycanda audit fəaliyyətinin tənzimlənməsində qanun və digər hüquqi qanunvericiliyə əlavə olaraq "Milli Audit Standartları" da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə fəaliyyətlər ölkədəki audit standartları əsasında araşdırıla bilər.

Azərbaycanda Audit Standartlarının tətbiqi ilə bağlı aparılan tədqiqatların əsasını yaratmaq üçün ümumilikdə "Beynəlxalq Audit Standartlarına" uyğun olaraq bir neçə məsələdən bəhs edilə bilər.

Bir şəxsin və ya təşkilatın varlığı müxtəlif rollar, qaydalar, saxtakarlıq və ya aldatma üsulları ilə ələ keçirilə bilər. Bu hərəkət tez-tez "saxtakarlıq və korrupsiya" adlanır. Aldatma hərəkəti, xüsusən də işgüzar yönü baxımından bütün dünyada əhəmiyyətli bir problem kimi görülür. Auditdə saxtakarlıq və korrupsiyanı aşkarlamaq çox vacibdir. Maliyyə hesabatlarında şübhə doğuran rəqəmlər korrupsiya və saxtakarlıq və ya səhv nəticəsində yarana bilər. Korrupsiyanı

saxtakarlıqdan və səhvdən fərqləndirən ən vacib amil maliyyə hesabatlarındakı qeyri-müəyyənliklərin qəsdən olub-olmamasıdır. Qəsdən təhrif olunan saxta maliyyə hesabatından yalan hesabatlar və mənimsəmədən irəli gələn yanlış təqdimatlar kimi iki növ auditor fəaliyyət maraq kəsb etməkdədir. Auditorun korrupsiyanı aşkar etməsinə təsir edən amillər, onların qabiliyyətlərinə, manipulyasiyaların tezliyinə, miqyasına, aidiyyəti şəxslərin mövqelərinə və saylarına görə də dəyişir. Azərbaycanda maliyyə hesabatlarındakı korrupsiya və saxtakarlıqlara görə auditor məsuliyyətinə dair milli standart mövcuddur. (V.T.Novruzov: 2008. s. 75-76.)

Sxem 7: Audit nəzarətinin gücləndirilməsi üçün icra olunan tədbirlər

Mənbə: "Müəllif" tərəfindən hazırlanmışdır.

Dələduzluğun qarşısının alınmasında ən vacib vasitələrdən biri müəssisədə qurulmuş güclü daxili nəzarət strukturudur. Daxili nəzarət strukturundakı zəifliklər və çatışmazlıqlar saxtakarlığın vacib əlamətlər kimi qəbul edilir. Daxili nəzarət quruluşu ilə əlaqəli bəzi saxtakarlıq əlamətləri, saxtakarlığın aşkarlanmasına kömək edir. Bu faktorlar aşağıda qeyd olunmuşdur:

- Daxili nəzarət quruluşunun olmaması və ya ümumi zəiflik,
- Vəzifə bölgüsü prinsipində və səlahiyyətdə uyğunsuzluq,

- Fiziki varlıqların qorunmasında zəiflik,
- Müstəqil nəzarətin olmaması,
- Sənəd dövriyyəsi zəifliyi, zəif qurulmuş mühasibat sistemi,
- Kadr siyasətindəki çatışmazlıqlar,
- Zəif iş təcrübələri, muzzdlu şəxsin tarixini araşdırmamaq, obyektiv müsahibələr aparmamaq, fərdi əsasda işi müstəqil şəkildə izləməmək, • Düzgün planlaşdırılan daxili hesabat sisteminin olmaması və s.

Azərbaycanda risklərin qiymətləndirilməsi və daxili nəzarət sistemi ilə bağlı milli standartların mövcudluğu.

Audit fəaliyyətində diqqət çəkən bir başqa məsələ də audit riski və maliyyə hesabatlarında əks olunan əhəmiyyətli səhvlərin auditor tərəfindən aşkar edilə bilməz qeyri-real rəylər kimi müəyyən edilir. Audit riski müxtəlif sahələrdə ortaya çıxan risklərin birləşməsidir. Müəyyən risk komponentləri; Əsas risk nəzarət riski və aşkarlama riski kimi sadalanır. Əsas risk hesab qalıqlarında və ya müəyyən əməliyyat qruplarında ciddi səhvlərin baş vermə ehtimalıdır. Bu səhvlər maliyyə hesabatlarında əks olunan səhvlər kimi meydana çıxır. Nəzarət riski, hesabların qalan hissəsindəki səhvlərin və saxtakarlığın daxili nəzarət sistemi tərəfindən qarşısının alınmaması və tapılması riskidir. Digər tərəfdən, aşkar etmə riski, bir audit prosedurunun effektivliyi və auditor tərəfindən tətbiq edilməsi və auditorun səhvləri aşkarlaya bilməməsi funksiyasıdır. (Hacıyev F.S, Əliyev S.H: 2011. s. 44.)

Audit prosesində audit planı və proqramı yaratmaq da vacibdir. Yazılı audit proqramı audit standartlarına uyğun olaraq hazırlanmalıdır. Yerli risk ilə nəzarət riski testləri, xüsusi analitik testlərin nəticələri ilə bağlı müxtəlif fərziyyələrə əsaslanaraq, qalan ətraflı testləri təsir edən bütün elementləri nəzərə alan bir audit proqramı hazırlanmalıdır. Yoxlama proqramı kompüterlər tərəfindən bir çox müəssisədə ən böyük məlumat bazasını yaratmaq üçün hazırlanır. Günümüzdəki rəqəmsal mühitdə bu məqsəd üçün həm özəl, həm də dövlət sektoru üçün hazırlanmış proqramlar mövcuddur. Azərbaycandakı şirkətlər bu cür proqram

təminatlarını audit fəaliyyətlərində istifadə edirlər. (Azərbaycanın Milli audit standartları: 2004. s. 47.)

Azərbaycanda audit praktikası ilə bağlı əsas məqamlar ölkədə audit xidmətləri göstərən şirkətlərin audit standartlarının tətbiqi üçün aparılan tədqiqatları daxil etmək faydalı olacaqdır.

Audit fəaliyyətinin yalnız Bakıda inkişaf etdirildiyi, digər əyalətlərdə nəzarətə məhəl qoyulmadığı da müşahidə edilmişdir. Ölkədə yoxlama xidmətinin inkişafı üçün; İlk növbədə, auditin regional inkişaf problemlərini araşdırmaq lazımdır və audit xidmətinin tənzimlənməsi üçün mövcud hüquqi qanunvericilik aktuallaşdırılmalı və yenilənməlidir. Aydındır ki, saxtakarlıq və korrupsiyaya qarşı mübarizədə auditin rolunu başa düşmək, audit xidmətinə və onun keyfiyyətinə təsir edən amilləri araşdırmaq, quruma dəyər qatmaq üçün daxili auditə xüsusi əhəmiyyət vermək və beynəlxalq audit şirkətlərinin təcrübəsindən yararlanmaq böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. (Kazımov R.N, Müslümov S.Y: 2012. s. 56.)

3.3. Auditin keyfiyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsi yolları

Dövlətin cari vəzifələri ilə əlaqəli maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi natamam bir prosesdir.

Azərbaycanda mövcud dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin bir sıra çatışmazlıqları var ki, bunları aradan qaldırmaq üçün müvafiq tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirmək lazımdır. Bu çatışmazlıqlara tənzimləyici orqanların təsadüfi işi səbəb olur. Bu fəaliyyətlərin əsas məqsədi tənzimləyici nəzarət orqanları ilə təşkilatlar arasında əməkdaşlıq səviyyəsinin artırılması olmalıdır. Qarşılıqlı təsir maliyyə nəzarətinin düzgün həyata keçirilməsi üçün vacib və zəruri bir amildir, çünki bütün tənzimləyici orqanlar öz fəaliyyətlərini dövlət maraqlarının qorunması və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həyata keçirirlər. (Qasımov E.N., İsmayılov İ.H., Qasıмова L.F: 2008. s. 59-61)

Azərbaycanda qeyri-mükəmməl maliyyə nəzarəti sistemi maliyyə nəzarəti orqanlarının funksiyalarının təkrarlanması və eyni funksiyaların bir neçə təşkilat tərəfindən paralel icraya səbəb olur.

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemlərinin təşkili metodlarının beynəlxalq təcrübəsi göstərir ki, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilinə dövlətin maliyyə sabitliyi və təhlükəsizliyinin keyfiyyəti ilə səmərəliliyinin artırılması zərurəti kimi dövlət maliyyə nəzarəti adlı iki amil təsir göstərir.

Azərbaycanı qabaqcıl bir ölkə kimi formalaşdırma işinin mərkəzində dövlət maliyyə nəzarətinin təsirli mexanizminin yaradılması və etibarlı təhlükəsizlik sistemi kimi hədəflər olacaqdır.

Qlobal böhran ölkə iqtisadiyyatına güclü mənfi təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, 2020-ci ilə qədər Azərbaycanda maliyyə xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş beş strateji hədəf və on altı prioritet inkişaf etdirmişdir. Bunun üçün aşağıdakı strateji hədəflər seçildi:

- sabit maliyyə qurumlarından ibarət olacaq bir maliyyə sisteminin yaradılması; - maliyyə bazarlarının fəaliyyətinə kömək;

- infrastrukturun yaxşılaşdırılması;

- tənzimləyici və nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin keyfiyyətinin artırılması;

2020-ci ilə qədər hazırlanan planda nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası üçün 115 milyon manat ayrılması planlaşdırılır. Hesablama bu tədbirlərin həyata keçirilməsinin 2020-ci ilədək dövlətin ÜDM-ini 750 milyon manata çatdıracağına əsaslanır.

2015-ci ildə Azərbaycana məhsul idxalı 9,187 milyard dollar, 2013-cü ildə 10,710 milyard dollar, 2012-ci ildə 9,655 milyard dollar təşkil edib.

2015-ci ilin sonunda ixracın həcmi aprel ayına nisbətən 14% artaraq 1,011 milyard dollara çatdı. 2015-ci ilin may ayında idxalın həcmi 665 milyon dollar səviyyəsində 46% azalıb. Beləliklə, 2015-ci ilin may ayında Azərbaycanın xarici ticarətindəki müsbət saldo 346,8 milyon dollara çatdı. Bunu Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin hesabatı sübut edir.

İqtisadi tərəqqidə yavaşlamanın və dövlət büdcə sisteminin zəifləməsinin, artan korrupsiya səviyyəsinin ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirləri qeyd olunmuşdur. Bu baxımdan, dövlət maliyyə nəzarətinin sərhədlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə və dəqiq müəyyənləşdirilməsinə, ölkənin maliyyə mənbələrinin istehlakına nəzarətin

gücləndirilməsinə, dövlət vəsaitlərinin oğurlanması ilə korrupsiyanın qarşısının alınmasına, yardım, əməkdaşlığın artırılmasına yönəlmiş tədbirlərin hazırlanması kimi faktorların həyata keçirilməsinə təcili ehtiyac var. Auditdə tənzimləyici orqanlar arasında yoxlamanın keyfiyyətini və auditorların ixtisasını artırmaq, büdcəyə gəlirlərin davamlı axını, dövlət fondlarından istifadənin səmərəliliyi və məqsədyönlülüüyünün artırılması, xarici və daxili maliyyə nəzarətini təşkil edir.

Mövcud şərtlərlə əlaqədar olaraq, dövlətin bütün səviyyələrində və yerli özünüidarəetmə orqanlarında korrupsiyaya qarşı mübarizənin effektivliyini artırmaq üçün hər növ yoxlamalar aparılmalıdır. Bu yoxlamalar aşağıdakılardır:

- hüquq-mühafizə orqanları və nəzarəti həyata keçirən digər qurumlarla qarşılıqlı əlaqə imkanlarından istifadə etmək;

- dövlət (bələdiyyə) sifarişlərinin yerləşdirilməsini və icrasını və dövlət (bələdiyyə) əmlakının istifadəsini yoxlamaq;

- yoxlamaların keyfiyyətini artırmaq, hüquq-mühafizə orqanları ilə birgə antikorrupsiya yoxlama standartını hazırlamaq;

- büdcə vəsaitlərindən istifadə zamanı müxtəlif pozuntular nəticəsində büdcələrə dəyən ziyan səviyyəsini azaltmaq, büdcələrin, proqramların, innovativ layihələrin qəbulu mərhələlərində ilkin nəzarət formalarını inkişaf etdirmək;

- xarici və daxili nəzarət arasında səlahiyyətləri məhdudlaşdırmaq, qarşılıqlı fəaliyyət qaydalarını müəyyənləşdirmək və nəzarət tədbirlərinin təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün dövlət maliyyə nəzarəti üçün hüquqi bazanın hazırlanması;

- dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili, aparılması və nəticələrinin həyata keçirilməsinə vahid yanaşmaları təmin etmək üçün maliyyə nəzarətinin təsnifatı, maliyyə pozuntuları və fəaliyyət auditinin inkişafı problemlərini müzakirə etmək üçün dəyirmi masalar keçirmək;

- nəzarət və mühasibat orqanlarının mütəxəssislərinin ixtisasını artırmaq və büdcə islahatı kontekstində dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsinin problemlərini öyrənmək, ixtisaslaşmış ali təhsil müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək.

Xarici və daxili maliyyə nəzarətinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi ilə vahid standartlardan istifadə edərək vahid nəzəri əsasda müasir effektiv dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, dövlətin innovativ inkişafına yönəldilmiş büdcə vəsaitlərindən, ölkə iqtisadiyyatı və insan kapitalı daha səmərəli istifadə edilməsinə imkan verəcəkdir.

Auditin rolunun dəyişdirilməsi qiymət problemi və auditin özünütənzimləmə effektivliyini şərtləndirən ilk səbəbdir.

İndiki zamanda iki əks meyli müşahidə edə bilərik. Əvvəllər informasiya texnologiyalarının zəif inkişafı səbəbindən auditorun təqdim etdiyi xidmətlər kimi auditor hesabatının dəyəri çox yüksək idisə, bu gün tamamilə əks vəziyyətə gəldik. Daha əvvəllər auditorların xidmətlərindən istifadə etmək lazım idisə mühasibat işçilərinin zəif ixtisaslarına görə, bu gün mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması sayəsində mühasibat daha şəffaf olmuşdur. Vergi və mühasibat qanunvericiliyi xeyli sabitləşdi ki, bu da qanunvericiliyə edilmiş düzəlişlərdən çox təsirləndi. Yuxarıda göstərilən amillər hamısı auditin dəyərinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda auditin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş davamlı tədbirlərə baxmayaraq, dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmindəki mühüm roluna görə, audit fəaliyyətində ciddi çatışmazlıqlar var. Bu çatışmazlıqlar aşağıdakı formada sinifləndirilmişdir:

- saxtakarlığa qarşı zəmanət yoxdur;
- müştərilərin artan problemlərinə lazımi diqqət göstərmir;
- süni aşağı qiymətlərlə xidmətlərin göstərilməsi;
- auditorlar audit xidmətlərinin göstərilməsinə müstəqil yanaşma əvəzinə mənfəətlə daha çox maraqlanırlar;
- gələcəkdə şirkətin uğuru üçün təminat vermir; - göstərilən xidmətlərin aşağı səviyyədə olması;
- uyğunsuz tərtib edilmiş audit hesabatlarının verilmə sayının artırılması; - müştərilərin maraqlarını düzgün şəkildə qorumaqdan imtina;
- məcburi audit yoxlaması zamanı birbaşa vəzifələrinin keyfiyyətsiz icrası;

- auditorlar etik kodeksin prinsiplərinə əməl etmirlər.

Yuxarıda göstərilən qanun pozuntularına əlavə olaraq saxtakarlıq, korrupsiya, audit müstəqilliyi prinsipinin pozulması, məlumatların gizlədilməsi və maliyyə hesabatlarının saxtalaşdırılması, audit hesabatlarının hazırlanmasında saxtakarlığın yayılması faktları da aşkar edilmişdir. Audit fəaliyyəti sahəsində həyata keçiriləcək islahatlar və tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

- xalqın inam səviyyəsinin artırılması;
- dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına kömək etməkdə auditin rolunun artırılması;
- maraqlı tərəflərin maraqlarının maksimum dərəcədə qorunmasını təmin etmək üçün auditin marağının artırılması;
- yoxlama subyektlərinin fəaliyyətinə səlahiyyətli orqanlar tərəfindən nəzarət səviyyəsinin artırılması;
- audit qanunvericiliyinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- müxtəlif növ audit və audit strukturları arasında əməkdaşlıq səviyyəsinin artırılması;
- audit bazarının və göstərilən xidmətlərin genişləndirilməsi;
- audit sahəsində qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyətinin qarşısının alınması;
- auditorların ixtisas və peşəkar bacarıqlarının artırılması; • göstərilən audit xidmətlərinin şəffaflığı və səmərəliliyinin artırılması;
- audit fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş tövsiyələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- göstərilən audit xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarət;
- beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq auditin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərin öyrənilməsi və həyata keçirilməsi;
- auditorlar tərəfindən etik kod və beynəlxalq standartların prinsiplərinə uyğunluq zəmanəti;
- korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri;

- audit təşkilatlarının maliyyə monitorinqi xidməti ilə əməkdaşlıq səviyyəsinin artırılması.

- auditin müstəqilliyini və şəffaflığını artırmaq; • müştərilərə və onların ehtiyaclarına doğru hərəkət;

- dövlət xərclərinin səmərəliliyinin yoxlanılmasına keçid;

- auditorların peşə hazırlığının effektivliyinin artırılması;

- keyfiyyətsiz auditdən dəyən zərərin qiymətləndirilməsi metodlarının yaradılması;

Gəlirin dinamikası və audit işinin dinamikasına bir çox amillər güclü təsir göstərir ki, bunlardan da başlıcası audit xidmətləri üçün müəyyən edilmiş qiymətdir. Bu qiymət sənayenin xarici iqtisadi və rəqabət şərtlərindən təsirlənir.

Yuxarıda göstərilən islahatlar nəticəsində, nəticədə ictimai maraq, müstəqillik, şəffaflıq və hesabatlılıq, məxfilik, mütənasiblik, audit sahəsində əməkdaşlıq və koordinasiyaya diqqət yetirmək mümkün olacaqdır. (Namazova C.B: 2012. s. 64-65.)

Auditin inkişafına birbaşa təsir göstərən ən əsas məsələlərdən biri beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərə biləcək auditorların hazırlanması və təcrübələrinin davamlı artırılmasıdır.

Auditorların təlimi zamanı gözlənilən nəticələri əldə etmək üçün aşağıda göstərilən bəzi vacib məsələlərə baxılması qaçılmazdır. Bu məsələlər aşağıdakılardır:

- Auditor adını qazanmaq istəyən şəxslərə yoxlamanın vacibliyini vurğulayan bir sıra tələblər irəli sürmək,

- Hazırlıq kurslarında və proqramlarında beynəlxalq səviyyədə xidmət göstərmək və auditorların bu proqramlardan mümkün qədər yüksək səmərəliliyi təmin etmək;

- Hazırlıq proqramlarında nəzəri biliklərlə yanaşı praktik bilikləri öyrətmək,

- Auditor adını almaq istəyən şəxslərin bilik səviyyəsini obyektiv və obyektiv şəkildə müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək.

Azərbaycanda auditorların və audit təşkilatlarının bu cür münasibətlərdən uzaq olması halında yaxşı və güclü tərəflərini bilmək mümkün olmayacaq və bu sahədəki inteqrasiyada layiq olduqları yerləri ala bilməyəcəklər. Ancaq xarici sərmayə

Azərbaycana gəldikdə, məsləhətçilik vəzifələrini yerinə yetirə bilməyəcək vəziyyətdə olacaqlar. Nəhayət, Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası, Avropa Mühasiblər Federasiyası və digər beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın əhəmiyyəti Azərbaycan auditinin Avropa və dünyanın digər ölkələri tərəfindən tanınmasını təmin edəcək və Azərbaycan auditinə inamı artıracaqdır.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafı, dünya iqtisadi sistemində uyğunlaşması, dövlət sektorunda aparılan islahatlar və sosial demokratikləşmə istiqamətində atılan addımlar nəticəsində beynəlxalq standartlara cavab verəcək bir nəzarət sisteminin yaradılması zərurəti yaranır. Azərbaycanda dövlətin mühüm tərəfi olan dövlət xərcləri nəzarət sisteminin yenidən qurulması, maliyyə mənbələrindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması, dövlət xərclərinin şəffaf tənzimlənməsi prosesinin qurulması ilə birlikdə audit sisteminin islahatı həyata keçirilmişdir. 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının keçmiş Prezidenti Heydər Əliyevin tapşırığına uyğun olaraq yaradıldı. İdarəetmə sisteminin Azərbaycan Respublikasında mükəmməl şəkildə tətbiq olunduğunu söyləmək olmaz. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq platformasında xarici kapital axınlarının daxil olmasını və bütövlükdə ölkənin böyüməsini təmin edə biləcək etibarlı idarəetmə sisteminin olması vacibdir. (Niftullayev V.M: 2002. səh. 149-152.)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1998-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" və 7 yanvar 1999-cu il tarixli "Xalq nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və ləğvi haqqında" qərarları Sahibkarlıq sahəsindəki süni əngəllər Auditorlar Palatası 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasında audit sisteminin islahatı konsepsiyası" layihəsini hazırlamış və eyni layihə rəy və rəyləri nəzərə alınaraq yenidən işlənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və müvafiq nazirliklər, habelə qanunvericiliyə əlavə edilmiş yeniliklər konsepsiyasının əsas məqsədi yuxarıda göstərilən problemlərin həllini təmin etmək və müstəqil Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması üçün lazım olan elmi infrastruktur yaratmaqdır.

Audit sahəsində aparılan islahatların əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında nəzarəti bazar iqtisadiyyatı və beynəlxalq təcrübəyə uyğun qurmaq və bununla da ölkə iqtisadiyyatında müvafiq maliyyə şəffaflığını təmin etməkdir. Bu sahədə aparılan islahatların əsas vəzifələri bunlardır:

- Beynəlxalq audit standartlarına və təcrübəsinə cavab verəcək dövlət auditi, xarici audit və daxili auditin təkmilləşdirilməsi və inkişafı;

- Yuxarıda göstərilən audit sistemi növləri arasında qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq qurmaq;

- Dövlət orqanlarına, investorlara və müəssisələrə maliyyə mənbələrindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə ilə bağlı məsləhət vermək və rəy vermək.

- Həm də Azərbaycan Respublikasında auditin dünya standartlarında təşkil olunmasını, mühasibat və hesabatlarının qanuniliyi və qanunauyğunluğunun yoxlanılmasını tələb edir.

Bu mənada, audit xidmətinin daha geniş bir şəkildə qəbul edilməsi, iqtisadi strategiya barədə müştərilərə məsləhət verməklə yanaşı rəşional qərarlar qəbul etmək kimi geniş bir fəaliyyət növünün olmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikasında qurulacaq audit sistemi, fəaliyyətinin vacib tərəflərindən biri olan iqtisadiyyat və maliyyə sahələrindəki mövcud vəziyyəti göstərən, habelə vacib perspektivlərdən bəhs edən və ortaya qoyan bir sistem olmalıdır. (Namazova C.B: 2003. s. 128.)

Azərbaycanda praktik olaraq tətbiq olunan beynəlxalq audit fəaliyyətinin və metodlarının tətbiqi auditin təşkili və strukturlaşdırılmasının ən təməl istiqamətlərindən biridir. Dünyadakı yoxlama sahəsindəki tətbiqlərdə görüldüyü kimi, müəssisələrin fəaliyyətlərini Azərbaycan Respublikasında yoxlamasız davam etdirməsi ağlasığmazdır. Bazar iqtisadiyyatının genişlənməsi və müəssisələrin sayının artması nəticəsində Azərbaycanda beynəlxalq təcrübə əsasında yeni bir ekoloji mədəniyyət və sahibkarlıq mədəniyyətinin yaradılması qaçılmazdır. Bu baxımdan xarici ölkələrdə böyük uğurla tətbiq olunan ətraf mühit nəzarətinin qurulması və inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə yarana biləcək hər hansı bir inhisarlaşmanın və

ya haqsız rəqabətin qarşısını almaq üçün bir nəzarət sistemi qurmaq və bəzi kompleks tədbirlərlə bu kimi hadisələrin qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Bundan əlavə, bəzi məsələlər Azərbaycan Respublikasının nəzarət sistemində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Auditin hüquqi infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi,
- Auditin strukturlaşdırılması və bununla bağlı beynəlxalq təcrübədən bəhrələnmək,
- Auditorların hazırlanması və ixtisaslaşması prosesinin yenidən qurulması,
- Audit xidmətinin keyfiyyətinin artırılması və audit nəzarətinin yaxşılaşdırılması,
- İdarəetmə sistemindəki tənzimləmələrin, habelə müəssisələr və müvafiq dövlət qurumları arasındakı münasibətlərin yenidən qurulması.

Azərbaycanda nəzarətin inkişafı barədə danışarkən bəzi əsas məsələlərə daha çox diqqət yetirmək üçün görüşü müdafiə edirik. Beləliklə, inkişafdan bəhs edilərsə, ilk məqsəd auditin hüquqi infrastrukturunun təşkilati strukturunu yaxşılaşdırmaqdır. Bununla yanaşı, audit sisteminin əsas normativ hüquqi aspektlərinə işıq tutmaq, audit prosesləri sisteminin formalaşdırılması, ehtiyacları ödəmək üçün informasiya-kommunikasiya infrastrukturalarının yaradılması, nəzarətin inkişafı mexanizmlərinin hazırlanması kimi məsələlər gündən-günə daha çox əhəmiyyət qazanır, və mənalı inkişafdan danışarkən, yalnız ən vacib məsələlərdən bəzilərini təmsil edirlər. (Rzayev. Q.R: 2006. s. 126.)

Hüquq infrastrukturunun formalaşdırılması mərhələsində, qanunvericilik haqqında danışmaq vacibdir. Azərbaycanda audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı bir çox qanun və qanun var. İqtisadiyyatın bir çox sahəsini əhatə edən bu qanunlarla yanaşı, audit üçün əvəzolunmaz olan "Audit Xidməti haqqında", "Auditorlar Palatası haqqında" və "Hesablama Palatası haqqında" qanunlar da xüsusi xüsusiyyətlərə malik olub, əsas qanunlara çevrilir.

Hüquqi infrastrukturun formalaşdırılması mərhələsində qəbul ediləcək audit standartları da böyük əhəmiyyətə malikdir. Ölkədəki hər hansı bir vəziyyətə görə səhvləri minimuma endirmək və tamamilə aradan qaldırmaq üçün ümumiyyətlə qəbul

edilmiş audit standartlarına əlavə olaraq milli audit standartlarına da ehtiyac var. Bu standartlardan bəziləri "Audit Planlaşdırması", "Auditin Şərtləri", "Biznes Rəhbərliyi tərəfindən Auditora təqdim olunan məlumatlar", "Auditor Rəyi" dir.

Azərbaycanda yoxlamamı həyata keçirəcək qırxdan çox yerli yoxlama qurumu var. Bununla yanaşı, xarici nəzarət agentliyinin nümayəndələri də Azərbaycanda audit sistemində öz yerlərini tutmuşlar. Azərbaycanda audit fəaliyyətini həyata keçirən xarici audit qurumları arasında "Ernst and Young", "PriceWaterhouse Coopers", "Deloitte & Touche" kimi şirkətlər var.

Azərbaycanda nəzarətin inkişafı müzakirə edilərkən, çox diqqətlə vurğulanan digər bir məsələ dünyada hər gün layiq olduğu diqqəti cəlb edən ekoloji auditdir. Ekoloji audit - ekoloji tələblərə və ətraf mühitin qorunması yollarına riayət etmək üçün təbii sərvətlərdən və zədələnmiş mənbələrdən istifadəyə dair hesabatların düzgün hazırlanması, təbiətin təklif etdiyi imkanlardan bəhrələnmələrin istehsalına və digər fəaliyyətlərinə nəzarətdir.

İndiyə qədər izah edilənləri nəzərə alsaq, əldə ediləcək ən qəti nəticə, auditin ölkə iqtisadiyyatı, müəssisələr və üçüncü tərəflər üçün ölçülməyən böyük üstünlüklərə sahib olması və iş həyatının nəzarətsiz ola bilməyəcəyi şübhəsizdir. Auditin vacibliyini təmin edən kriteriyalardan biri olan işlənmiş məlumatların etibarlılığı məsələsi, hər sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin işini asanlaşdırır, onlara lazımi məlumatları vaxtında və dəqiq təqdim edir və bütün cəmiyyət bu istiqamətdə atılan addımları gücləndirir (Rzayev. Q.R: 2006. 256.)

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hal-hazırda şirkətin fəaliyyəti haqqında dəqiq məlumat bazar iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Maliyyə hesabatları və mövzu maliyyə vəziyyəti haqqında etibarlı məlumat üçün ehtiyac strateji və idarəetmə qərarlar qəbul etmək üçün biznes sahibi və rəhbərliyi üçün deyil, yalnız vacibdir, həm də üçüncü şəxslər üçün-investorlar, kreditorlar, banklar, potensial biznes tərəfdaşları və s.

Yoxlamanın məqsədi təsərrüfat subyektlərinin (yoxlanılan şəxslərin) maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətidir. Bu auditor fəaliyyətinin əsas məqsədi Mühasibat (Maliyyə) Hesabatlarının etibarlılığını və müştərinin maliyyə (kommersiya) uyğunluğunu müəyyən etməkdir. mövcud qanunvericilik onun həyata keçirdiyi əməliyyatları nəzərdə tutur.

Hazırda auditin təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur, istifadə olunan atributdan asılı olaraq (auditin mövzusu, təyinat proseduru, auditin istiqaməti və s.).

Azərbaycan Respublikasında Audit 8 noyabr 1994-cü il tarixli "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir.

Göstəricilərin təhlili auditin tədricən inkişafını əks etdirir. Belə ki, hesabat dövründə həm auditor müəssisələrinin sayı, həm də fərdi auditor sahibkarlarının sayı artıb. Bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin bu segmentinin davamlı artımından, eləcə də hüquqi auditə diqqət yetirilən ölkədə auditor xidmətlərinə daimi tələbatın formalaşmasından danışmağa imkan verir.

Auditor xidmətlərinin strukturunun təhlili auditlərin payının artırılmasını və auditlə bağlı xidmət payının azalmasını aşkar etmişdir. Bu, ilk növbədə, hüquqi audit tələb edən təşkilatların bütövlükdə hər hansı bir şirkətin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətində auditin rolunu anlamaması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, bir çox menecerlər və mühasiblər adətən auditləri gələcək vergi auditlərinə hazırlamaq, səhvləri müəyyənləşdirmək və düzəltmək və cərimələri minimuma endirmək imkanı kimi nəzərdən keçirirlər. Əksinə, 2009-cu ilin birinci yarısında auditin xüsusi çəkisi azaldı və buna görə də təftiş ilə bağlı xidmətlərin həcmi artdı.

Hesabat dövründə aparılmış yoxlamalar nəticəsində təşkilatlarda mühasibat uçotunun pozulması və vergi qanunvericiliyinin pozulması aşkar edilmişdir. Vergi qanunvericiliyinin aşkar edilmiş pozuntuları aşağı vergi ödənişlərinə və büdcəyə digər məcburi ödənişlərə gətirib çıxardı. Hesabat dövründə Mühasibat uçotu pozulmuş təsərrüfat subyektlərinin payı 56-58 faiz təşkil etmişdir.

Audit-şirkətin maliyyə hesabatı barədə auditorun rəyi nəzərə alınmaqla müstəqil audit formasında həyata keçirilən maliyyə nəzarətinin xüsusi formasıdır.

Auditin hazırlanmasında aşağıdakı problemlər müəyyən edilə bilər:

- 1) təftiş maliyyə məqsədi varsa;
- 2) auditlə müəyyən edilir;
- 3) effektiv keyfiyyətə nəzarət sisteminin olmaması;
- 4) müştərilər tərəfindən audit prosedurlarının həcmi məhdudlaşdırın;
- 5) Milli audit standartlarının tətbiqində çətinliklər;
- 6) ISA ilə Milli Audit Standartlarının razılaşdırılması və s.

Yerli auditin inkişaf problemlərinin həlli, islahatlar, Audit metodikası, auditor fəaliyyətinin ictimai tənzimlənməsi, Auditorların hazırlanması, onların keyfiyyəti, auditin keyfiyyəti, audit sahəsində texnologiyalar və s.kimi məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır.

Maliyyə sabitliyinin auditini (böhrana qarşı Audit) auditin inkişaf perspektivi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu auditin məqsədi hesabat tarixində şirkətin maliyyə vəziyyəti haqqında ixtisaslı rəy vermək, həmçinin maliyyə göstəricilərinin interpretasiyası və inkişaf tendensiyalarının aşkarlanmasıdır. Böhrana qarşı auditin əsas vəzifələri müştəri və investor riskinin müəyyən edilməsi, Şirkətin müflisləşmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi olmalıdır. Eyni zamanda, mövcud Audit ayırmalarının qorunması təmin edilir (maliyyə qurumlarının etibarlılığının təsdiqi).

Maliyyə sabitliyinin auditinin (antiböhran auditinin) formalaşması və inkişafı Azərbaycan üçün vacibdir, burada Auditorlar ictimai maraqlarda işləyən müstəqil auditorlar və Mühasibat (Maliyyə) Hesabatlarının xarici istifadəçiləri kimi deyil, öz mühasibat uçotu kimi qəbul olunurlar. Lakin maliyyə sabitliyinin auditini (böhranlı

Audit) təcrübədə kommersiya subyektləri t r f nd n istifadə edilməsi üçün ilk növbədə bu cür audit üçün hüquqi baza yaradılmalı, eyni zamanda auditin təşkilati-hüquqi mexanizmi dəyişdirilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ.M. Audit, Bakı, 2007. – 530 s.
2. Abbasov S.A. Holding şirkətlərində muhasibat uçotu və nəzarətin təşkili. Monoqrafiya. Bakı: “Nurlan”, 2007. – 192 s.
3. Abbasov İ.M. Audit (dərslük). Bakı, 2013.
4. “Audit (Qanunvericilik və normativ sənədlər)” III cild “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, Bakı-2005, 322 s.
5. “Audit (Qanunvericilik və normativ sənədlər)” IV cild “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, Bakı-2007, 272 s.
6. “Audit (Qanunvericilik və normativ sənədlər)” V cild “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, Bakı-2009, 320 s.
7. “Azərbaycanın milli audit standartları” Nağul evi, 2004-338 s.
8. “Kieçid iqtisadiyyatı ölkələrində auditin inkişaf problemləri” (Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları), Bakı, “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri, 2004- 284 s.
9. “Müasir şəraitdə auditin aktual problemləri” (Polşa-Azərbaycan elmi-praktik simpoziumunun materialları), Bakı, 2011-144 s.
10. Qasimov E.N., İsmayılov İ.H., Qasimova L.F. Sahibkarlığın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı. Milli Aviasiya Akademiyasının nəşriyyatı, 2008. – 602 s.
11. Maliyyə təhlili, dərslik. Kazimov R.N, Müslümov S.Y, ADİU-nun nəşriyyatı, 2012.
12. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2004
13. “Mühasibat uçotu haqqında” [Elektron qaynaq] // "ConsultantPlus" istinad və hüquq sistemi. 06.12.2011-ci il tarixli, 402-FZ sayılı Federal Qanun (28.11.2018-ci il tarixli dəyişikliklə) Giriş rejimi: <http://www.consultant.ru/>
14. Namazova C.B. Audit. Dərslük. Bakı. 2012. – 292 s.

15. Niftiullayev V.M. Sahibikarlığın əsasları. Bakı. "Zamanı" nəşriyyatı. 2002. – 618 s.

16. Rzayev Q.R. Muhasibat uçotu və audit. Dərslük. Bakı. "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. 2006. – 384 s

17.R.N.Kazımov, C.B.Namazova. Praktiki audit(Dərslük), Bakı, «Elm və təhsil», 2012 -246 s. 13.C.B.Namazova. Audit. Dərslük.Bakı,«CBS», 2012. – 292 səh

18.V.T.Novruzov "Daxili audit"(Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı, 2008— 332 s.

19.V.T.Novruzov "Audit"(dərs vəsaiti), Bakı, 2001-604 s.

Rus dilində

1. Агасиева, К. Я. "ПРИМЕНЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА В ПРОЦЕССЕ ВНЕДРЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТИВОВ АУДИТА НА МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ Агасиева Кіамалія Ягуіб кызы." *ББК Ж. я431 (0) У67* (2015).

2. Аудит. Под ред.В.И.Подольского, Москва, 2009. – 744 с.

3. Аудит налогообложения. Москва, 2009. – 190 с.

4. Аудит. Учебник. Москва, ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 561 с.

5. Аудит. Под ред.В.И.Подольского, Москва, 2009. – 744 с.

6. Аудит налогообложения. Москва, 2009. – 190 с.

7.Бородин В.А. Бухгалтерский учёт: Учебник для вузов 2012

8.Гусарова, Л. В. "Особенности организации и методология внутреннего и внешнего аудита в некоммерческих организациях." *Международный бухгалтерский учет* 17 (2011). – 167 с.

9.Дружиловская, Татьяна Юрьевна, and Эмилия Сергеевна Дружиловская. "Проблемы гармонизации учета и отчетности некоммерческих организаций." *Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях*, 2016. – 396 с.

10. Дружиловская Т.Ю., Коршунова Т.Н. Методика формирования учетной политики на основе профессионального суждения бухгалтера // Международный бухгалтерский учет. 2014. № 24. С. 2–15.

11. Дмитриева, И. М. Бухгалтерский учет и аудит : учебное пособие для бакалавров / И. М. Дмитриева. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2013. — 306 с. — (Бакалавр. Академический курс). — ISBN 978-5-9916-2219-6. — Текст : электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/369328> (дата обращения: 12.05.2021).

12. Зонова А. В. Бухгалтерский учет и анализ : учеб. пособие / А. В. Зонова, Л. А. Адиаматис, И. Н. Бачуринская ; под ред. А. В. Зоновой. М. : Эксмо, 2009. (Высшее экономическое образование). — 512 с.

13. Керимова В.Э. Под ред. д.э.н., проф. «Дашков и К», М.: ИТК. Управленческий учет на предприятиях пищевой промышленности Вьетнама. Монография, 2009. — 172 с. (10,75 / 10,75 п.л.).

14. Кочинев, Юрий Юрьевич, and Н. Л. Вещунова. "Аудит", Киев: 2010. — 276 с.

15. Комментарий к информированию пользователей и общественности об должностных и профессиональных обязанностях аудиторов» (утверждено постановлением Совета Палаты Аудиторов Азербайджанской Республики от 36 июля 2019 года № 312/5)

16. Мелехина, Т. И. "Учетно-аналитическое обеспечение внутреннего контроля дебиторской и кредиторской задолженности некоммерческих организаций." *Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях* 23 (2013).

17. Подольский, Владимир Исакович, Александр Алексеевич Савин, and Людмила Викторовна Сотникова. *Аудит*. Wolters Kluwer Russia, 2010.

18. Подольский, Владимир Исакович, et al. "Аудит." (2012).

19. Пупко, Г.М. Аудит и ревизия: Учеб. пособие. - 2-е изд., стереотип. - Мн.: Книжный Дом; Мисанта, 2004. - 429 с.

20. Рогуленко Т.М., Пономарева С.В. Аудит. Учебник. Москва. КНИОРУС, 2010. – 416 с.

İngilis dilində:

1. Quinn, D. & Hargie, O. (2004), "Internal Communication Audits: A Case Study", *Corporate Communications: An International Journal*, 9(2), 158 p.

2. Smith, G. (2005), "Communication Skills are Critical for Internal Auditors", *Managerial Auditing Journal*, 20(5), 522 p.

3. Soh, D. S. B. & Martinov-Bennie, N. M. (2011), "The Internal Audit Function: Perceptions of Internal Audit Roles, Effectiveness and Evaluation", *Managerial Auditing Journal*, 26 (7), 625 p.

4. Suwaidan, M. S. & Qasim, A. (2010), "External Auditors' Reliance on Internal Auditors and its Impact on Audit Fees: An Empirical Investigation", *Managerial Auditing Journal*, 25(6), 525 p.

Türk dilində:

1. Zeynalli, Alisa, Hazi Eynalov, and Zakir Zeynalli. "Assesment of the economy in terms of price formation in a market economy." *TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi* 2.5 (2010): 45.

İnternet resursları:

1. <http://www.president.az>

2. www.audit.gov.az

3. www.taxes.gov.az

4. www.anl.az

5. www.audit.gov.az

6. www.taxes.gov.az

7. <http://www.maliyye.gov.az>

8. <http://www.president.az>

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Audit xidmətlərində icra olunan müqavilələr.....	14
--	----

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Auditor tərəfindən icra olunan prosedurlar.....	18
Cədvəl 2: SWOT analiz: Hazırda Hesablama Palatasının fəaliyyəti.....	40
Cədvəl 3: Nəzarət tədbiri keçirilmiş təşkilatlarda qanunvericiliyin tələblərinin pozulması ilə əlaqədar nöqsanların istiqaməti üzrə nöqsan hallarının sayı.....	44
Cədvəl 4: Nəzarət tədbiri həyata keçirilmiş təşkilatlarda qanunvericiliyin tələblərinin pozulması ilə əlaqədar nöqsanların istiqaməti üzrə nöqsan hallarının sayı.....	45
Cədvəl 5: 2020-ci ildə aparılmış maliyyə və uyğunluq auditləri üzrə müəyyən edilmiş nöqsanların təsnifat qrupları üzrə sayı və ümumi cəmdə xüsusi çəkisi.....	46
Cədvəl 6: Ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən nöqsanlar üzrə bərpa edilmiş vəsaitin həcmi və görülmüş digər tədbirlər barədə məlumat, min manatla.....	47
Cədvəl 7: Müxtəlif təşkilatlar tərəfindən nöqsanlar üzrə bərpa olunan vəsaitin həcmi və görülmüş başqa tədbirlər haqda informasiya, min AZN-la.....	48
Cədvəl 8: Ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən nöqsanlar üzrə bərpa edilmiş vəsaitin həcmi və görülmüş digər tədbirlər barədə məlumat, min manatla.....	49
Cədvəl 9: Müxtəlif qurumlar tərəfindən nöqsanlar üzrə bərpa olunan vəsaitin həcmi və görülmüş başqa tədbirlər haqda informasiya, min manatla.....	50
Cədvəl 10: Kənar dövlət maliyyə nəzarəti tədbirlərinin obyektləri tərəfindən 2020-ci ildə həyata keçirilmiş tədbirlər barədə məlumat, min manatla.....	52

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Audit sisteminin struktur quruluşunun təsviri.....	22
Sxem 2: Daxili auditin əhatə dairəsi.....	30

Sxem 3: HP analitik işi.....	35
Sxem 4: Hesablama Palatası kənar dövlət maliyyə nəzarətini keçirilmə formaları.....	41
Sxem 5 : Hesablama Palatasının audit fəaliyyəti mexanizmi.....	41
Sxem 6: 2020-ci ildə aparılmış auditlərlə əhatə edilmiş dövlət vəsaitlərinin illər üzrə bölgüsü,%-lə.....	43
Sxem 7: Audit nəzarətinin gücləndirilməsi üçün icra olunan tədbirlər.....	62

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Nəzarət məsələsinin cari və əsaslı xərclərə uyğun ayrılan vəsaitin təhlili, (2018 -2019-cu müddətdə %).....	39
Qrafik 2: 2019-cu ildə dövlət büdcəsinə bərpa edilmiş vəsaitin yaranma mənbələri üzrə strukturunun dinamika, %-lə.....	40